

'Denken over Geneeskunde' *revisited*

Het plaatje op de omslag van het D.o.G.-boek is bij uitstek geschikt om de lezer-toeschouwer aan het denken over geneeskunde te zetten.

Hugo S. Verbrugh, Koo van der Wal, Louw Feenstra

'Denken over Geneeskunde' *revisited*

Een *libellus* over revoluties in de geneeskunde en elders

Rotterdam, 14 Juli 2018¹

1 Datum van informeel kennismakings- annex afscheids-partijtje met familie De Monchy en uitgever bij een onzer thuis in Kralingen

Dit kleine boekje is via via ontstaan uit pogingen van de redacteuren om enige publiciteit te genereren voor het andere boek, dat op blz. 2 afgebeeld is. Dat is niet gelukt, maar het leek ons ook geen optie om het daar dan maar bij te laten en zomaar niks te doen. Een minimale persoonlijke afronding met de vier kinderen van Charles de Monchy en de uitgever leek ons het minste dat we konden organiseren.

En om die ontmoeting niet een zaak van louter Consumabel I en II [ik gebruik de historische terminologie van PHRM, de sociëteit van het Utrechtsch Studenten Corps] te maken, besloten we er een boekje bij te maken; dat is dus dit geworden.²

De datum waarop de bijeenkomst ten slotte werd vastgesteld, herinnert aan wat destijds in 1789 in Parijs en Versailles gebeurd is: *'Le lendemain du 14 juillet à son réveil, apprenant la nouvelle par le duc de La Rochefoucauld-Liancourt, Louis XVI lui aurait demandé : « C'est **une révolte** ? » – « Non sire, ce n'est pas une révolte, c'est **la révolution** », lui aurait alors répondu La Rochefoucauld.*

De omslag is van Dianne van Haver. De tekening die zij hiervoor heeft gemaakt, is de Mont Ventoux. Deze berg, of beter gezegd de brief die Petrarca in april 1336 schreef naar aanleiding van wat hij op die berg had meegemaakt, is een leidmotief voor dit boekje.

2 Het woord *to revisit* heeft twee betekenissen. De eerste is gewoon *to visit again: return to* <voorbeeld: *revisit the old neighbourhood*>. Maar het betekent ook: *to consider or take up again* <voorbeeld: *reluctant to revisit past disputes*>. In deze tekst zijn beide betekenissen aan de orde. Wij 'bezoeken weer', kijken terug op het grote D.o.G.-boek en ons werk eraan, bezien het opnieuw, en noteren wat wij zien. Het woord *revisited* is in de tweede helft van de vorige eeuw door de titel van de klassiek geworden roman van Evelyn Waugh, *Brideshead Revisited: The Sacred & Profane Memories of Captain Charles Ryder* (1945), een soort sleutelbegrip geworden voor wat wij nu met deze tekst willen.

Inleiding

Geneeskunde is elke dag opnieuw in het nieuws. Inhoud en strekking van dat nieuws variëren. Dat zelfde geldt voor het waarheidsgehalte en voor de relevantie en betekenis van de berichten en commentaren. Minstens even sterk variëren ook de oordelen over de ethische, maatschappelijke en politieke aspecten van de gerapporteerde feiten en over de oordelen van anderen die ook hun woordje willen doen.

Het doet soms denken aan schilderijen van Rembrandt. Telkens weer die mix van licht en schaduw, van positief en negatief te waarderen feiten en oordelen. Nieuwe afleveringen van het 'succesverhaal' van de moderne geneeskunde wisselen grillig af af met stukjes 'discussie over daaraan verbonden financiële, maatschappelijke of ethische aspecten', aldus redacteur Koo van der Wal, 'D.o.G.'-boek blz. 7.

In een meer dynamisch beeld roept deze geneeskunde associaties op aan het klassieke drama. Mensen en groepen mensen willen van alles, worden geïnspireerd en geleid door levensgroot verschillende motieven en drijfveren, weten van elkaar en vaak ook van zich zelf niet wat ze eigenlijk willen en wat ze aanrichten. Ze knallen op elkaar, weten in toenemende mate niet wat er gebeurt, wat zij zelf en de anderen denken en doen, steeds meer mensen, actoren en toeschouwers, leven mee en steeds meer mensen gaan steeds duidelijker vermoeden dat dit niet goed kan aflopen.

Axioma

Charles de Monchy was een van de velen die dat zo voelen. In zijn beide boekjes heeft hij dat ook zeer duidelijk en – althans wie uit zichzelf éinig minimaal gevoel heeft voor wat in de tijdgeest leeft – overtuigend onder woorden gebracht. Hij werd steeds sterker door-drongen van de ontoereikendheid van het gangbare axioma van de reguliere geneeskunde ... , en ontwikkelde een pleidooi voor een ander medisch model dan het 'mechanistisch materialistische', en wel een dat gestoeld is op de 'overtuiging van de realiteit en kracht van de menselijke geest' (Koo van der Wal, D.o.G.-boek, blz. 9-10).

Een pleidooi voor een geneeskunde met de realiteit en kracht van de menselijke geest als leidmotief – dat is in twee opzichten ongehoord ambitieus: inhoudelijk en naar de vorm.

Waar haalde De Monchy de durf vandaan om een zo vèrstreckende inhoud te kiezen? Een antwoord staat in het eerste boekje dat hij schreef: 'Het denkende lichaam' (2013). In het Dankwoord schrijft hij: 'De meeste dank gaat toch naar de studiegenoot, clubgenoot, collega, auteur van drie boeken Hans Moolenburgh, emeritus huisarts, met wie ik al 67 jaar in hechte vriendschap onderhoud en die vanaf mijn eerste aarzelende pogingen iets op papier te zetten mij steeds heeft gestimuleerd en met suggesties gevoed. Zijn aanmoediging is voor mij steeds weer een reden geweest om toch door te gaan.'

Engelen

Moolenburgh, ... – dat was de dokter die wereldberoemd werd omdat hij met zijn patiënten over engelen sprak, herinner ik me. Mijn herinnering is onlangs gedocumenteerd in een interview in Trouw van 27 augustus 2017: 'Op 31 augustus 1981 hoorde ik midden in de nacht een stem, die me vertelde: “Jij gaat vanaf nu iedere patiënt in je praktijk vragen of die ooit een engel heeft gezien.”’ Ik vond het een vreemd voorstel, maar vertrouwde die stem en vroeg de eerstvolgende patiënt die ochtend of zij ooit een engel had gezien. “Zeker dokter, gisteren op tv”. Dat was natuurlijk niet wat ik bedoelde. Nadat ik die vraag aan vierhonderd patiënten had gesteld, had ik genoeg stof voor mijn boek “Engelen als beschermers en als helpers der mensheid”. Dat boek en ook het vervolg “Een engel op je pad” werden onverwacht internationale bestsellers. Die boeken hebben mij zo veel gebracht. Niet alleen kennis over engelen, maar ook bijzonder veel contacten en correspondentie met mensen van over de hele wereld.'

Dàt is nu aan de orde. Het verhaal over de grot van Plato (D.o.G.-boek blzz. 94 en 205 e.v.) is geen doomspreuk meer. Wij kunnen nu wèl toegang krijgen tot de sfeer van het transcendente, de wereld van de engelen waar Moolenburgh over spreekt. Alleen weten wij nog niet, of maar nauwelijks, dat wij het in ons hebben: een relatie met de zogenoemde hemelse hiërarchieën. *Aude sapere*: dèrf te weten!

Wie weet komt het er in deze eeuw alsnog iets van. Ik mijmer over een gedachtenexperiment waarin wij in mijn verbeelding met Charles de Monchy† gesprekken voeren over hoe wij samen de feiten en overwegingen die hij in zijn beide boekjes heeft verwoord, kunnen omsmeden tot het nieuwe paradigma dat de geneeskunde nodig heeft.

Dat zijn heel bijzondere gesprekken. Een nieuw paradigma ontstaat niet op de tekentafel. Alles wat wij over paradigma's weten, komt per definitie uit het verleden en *the past is a different country; they do things differently there*. En de tijden veranderen. Ik waag de hypothese dat in deze tijd, ná het einde van de zgn. godenschemering [ook wel bekend als het kali-yuga], een echt nieuw paradigma vaak, vooral, in ieder geval soms, mede vanuit de sfeer van de hemelse hiërarchieën zal worden geïnspireerd. Dat is een gewaagde hypothese.

Ik durf die te lanceren omdat uitgerekend een vriend van Charles de Monchy, zijn collega Hans Moolenburgh, een motief van die strekking met zo'n uniek succes in de publiciteit heeft weten te brengen. 'Daar steekt iets achter', citeer ik opnieuw uit de Bommelsaga, en verruim zodoende stiekem de ondertitel van ons D.o.G.-boek van 'Grensverkenningen' tot 'Grens-verkenningen **en -overschrijdingen**'. Zelfs de wellicht meest sprekende *paradigm-shift* uit de geschiedenis van de geneeskunde, die van Harvey, D.o.G.-boek blz. 211-213, is niet zo verstrekkend geweest als wat wellicht mogelijk wordt wanneer we verder denken in de sfeer die Moolenburgh heeft aangeraakt.

Nova cogitatio

Laat ik voorlopig bescheiden blijven. In mijn gedachtenexperiment stel ik Charles de Monchy voor om voor het nieuwe paradigma een oorsprong iets dichterbij te kiezen, in een van de bekendste en best gedocumenteerde grensoverschrijdende ervaringen die we kennen in de geschiedenis: de beleving die Francesco Petrarca (1304 – 1374) op 26 april 1336 had. Die dag besteeg hij de Mont Ventoux in Zuid Frankrijk. Hij had geen van buiten af aangereikt doel met zijn tocht, zoals in vroeger eeuwen soms enkele cartografen, sommige politici en bestuurders soms hadden gehad. Petrarca deed het louter en alleen omdat hij een innerlijke drang voelde die berg op te gaan.

En op de top van die berg gebeurde het. Om zich heen kijkend werd hij in zich zelf iets nieuws gewaar. Zoals hij zelf na terugkeer in een brief aan zijn biechtvader schrijft: 'En een nieuwe gedachte kwam in mijn gemoed binnen, en voerde mij uit de ruimte in de tijd, en ik zei tegen mij zelf: vandaag is het tien jaar geleden ...'.

De vertaling is, zoals elke vertaling, voor discussie vatbaar³. Het originele Latijn luidt: '*Occupavit inde animum nova cogitatio atque a locis traduxit ad tempora. Dicebam enim ad me ipsum «hodie decimus annus compleitur ... »*'. Een Engelse vertaling maakt ervan: '*Then a new idea took possession of me, and I shifted my thoughts to a consideration of time rather than place. To-day it is ten years since, ...*'. [Waarom is hier '*enim*' [= 'want'] niet méévertaald?]

In deze woorden vat Petrarca samen hoe hij ontdekt wat Kant bijna vijf eeuwen later zal vastleggen als de *Anschauungsformen* 'tijd' en 'ruimte'. Maar Petrarca kent de begrippen tijd en ruimte helemaal niet – hij weet niet wat hem overkomt ... hij ontdekt iets totaal nieuws. 'Ruimte' duidt hij aan als '*loci*' [= 'plaatsen'], voor '(de) tijd' kan hij alleen het meervoud van *tempus* vinden. En, ook nieuw, in die *nova cogitatio*, anno 2018 misschien beter te vertalen als 'nieuwe cognitie', ontdekt hij ook de levensloop en de betekenis daarvan.

Een historische duiding van deze woorden geeft Jean Gebser in *Ursprung und Gegenwart* (1949-1953): 'Der gewaltige Eindruck, den der Raum auf Petrarca macht, die Erschütterung, diesen Raum als Wirklichkeit zu sehen, die ... Bestürzung, das Gesehene zu realisieren und zu akzeptieren... spiegelt sich in dem Briefe dessen, der als erster in Europa aus dem noch in der Seele und in der Zeit gleichsam schlafenden Raume, hinaustritt in den "wirklichen" Raum ...'.

HSV

-
- 3 (An) aspect of translation, long familiar to both historians and linguists, becomes crucially important. To translate a theory or worldview into one's own language is not to make it one's own. For that, one must go native, discover that one is thinking and working in, not simply translating out of, a language that was previously foreign. (Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*).

Een persoonlijke reflectie op *Denken over geneeskunde*

Koo van der Wal

Het onderstaande is, zoals bovenstaande titel al aangeeft, een persoonlijke terugblik op de totstandkoming van het boek *Denken over geneeskunde* dat ik samen met Louw Feenstra en Hugo Verbrugh heb geredigeerd en dat naast onze bijdragen die van vijf andere personen bevat die in de medische sector werkzaam zijn.

Met een mailtje van Charles de Monchy is het allemaal begonnen. Najaar 2013 nam hij door bemiddeling van de bibliothecaris van het Rotterdamse Leeskabinet contact met me op met de vraag of we eens een gesprek konden hebben. De aanleiding tot zijn mailtje was de aankondiging van een lezing die ik over mijn kort daarvoor verschenen boek *Nieuwe vensters op de werkelijkheid* voor het Leeskabinet zou houden. Hij had terecht geconcludeerd dat er op belangrijke punten raakvlakken bestonden tussen zijn ideeën die hij kort tevoren in zijn boek *Het denkende lichaam* had neergelegd, en de mijne. Hij schreef dat hij wel naar mij toe wilde komen, naar de universiteit of zelfs wel naar mijn woonplaats Maarssen. Maar ik zag dat hij aan de Kralingseweg woonde, niet ver van de campus Woudestein dus. Het was voor mij bijgevolg geen grote omweg om hem op zijn thuisadres te bezoeken en zo gebeurde ook.

Ik kende Charles niet, had ook nooit van hem gehoord, wat niet zo vreemd is omdat wij nogal uiteenlopende disciplines beoefenen. Ik had om die reden een uur of zoiets voor het onderhoud uitgetrokken, ook al omdat ik geen idee had wat hij meer precies wilde bespreken – dat had hij in zijn mail niet aangegeven. Maar in plaats van dat uur werd het een hele middag. Na een korte kennismaking over en weer ontspoon zich al snel een interessant inhoudelijk gesprek. Het is verbazend hoe het met sommige personen door een soort geestesverwantschap meteen klikt.

De eerste kennismaking staat mij nog scherp op het netvlies. Charles deed mij zelf open in zijn woning met fraai uitzicht op de Kralingse Plas. Voor mij stond een rijzige man met een doordringende blik en een sonore stem, leunend op een stok. Hij gaf daarvan ook meteen een verklaring, namelijk dat hij een heupoperatie had moeten ondergaan waarbij allerlei nare complicaties waren opgetreden zodat hij moeilijk ter been geworden was. Daarnaast waren er naar zijn zeggen ook nog andere problemen op het lichamelijke vlak, “maar”, zo zei hij, “van de schouderen opwaarts functioneert alles nog goed”. En daarmee had hij niets teveel gezegd.

Charles vertelde mij die middag dat hij in zijn loopbaan als kinderarts er steeds meer van overtuigd geraakt was dat het gangbare reguliere medische model waarmee studenten geneeskunde opgeleid worden (zoals ook met hemzelf gebeurd was), een ernstige blinde vlek vertoont. Volgens dat natuurwetenschappelijke model of ‘paradigma’ hebben lichamelijke gezondheidsklachten (uitsluitend) oorzaken op het lichamelijke vlak. Terwijl zijn jarenlange ervaring hem geleerd had hoezeer bij vele van die klachten de psychosociale factor een niet te miskennen rol speelt, zowel bij het ontstaan als het verloop van die klachten. Bijvoorbeeld is het van grote betekenis hoe men in zijn ziekte staat, of men positief gestemd is en vecht, dan wel of men het opgeeft. Niet in de laatste plaats geldt dat, zo was de overtuiging die zich bij hem had vastgezet, voor de kindergeneeskunde, omdat gevoelens van onzekerheid, eenzaamheid en verlatenheid, angst enzovoort bij kinderen zeker zo’n grote rol spelen als bij volwassenen. Daar komt dan nog eens bij dat de houding van de ouders met hun nonverbale communicatie (van bezorgdheid enzovoort) een extra complicerende factor is. Het ‘materialistische’ denken van de huidige geneeskunde, kortom, moest eens flink opgeschud worden, het medische model had een herziening nodig, een integratie van de persoonlijke, psychische en sociale dimensies in het medische denken en de medische praktijk. In het jaar dat wij samengewerkt hebben, heb ik Charles alleen maar beslister en gedrevener zien worden. Heette wat hij op het oog had eerst: ‘een nieuwe visie op de geneeskunde’, later werd het ‘de derde revolutie in de geneeskunde’.

Gaandeweg in het gesprek werd mij ook steeds duidelijker waarom hij mij als gesprekspartner had opgezocht. De grote misvatting van de natuurwetenschappelijk georiënteerde geneeskunde was in zijn ogen de opvatting van het lichaam als een machine, een systeem van onpersoonlijke componenten en processen zonder binnenkant, d.w.z. zonder bewustzijn, waarneming, gevoel, streven e.d. Kortom, het lichaam als een puur mechanisch functionerende brok materie (of protoplasma) zonder mentale dimensie. Geen wonder dat in zijn boek *De derde revolutie in de geneeskunde* meteen in de eerste zin van het 'Ten geleide' de naam van Descartes valt. Die beschouwde immers, zoals De Monchy enkele regels verder schrijft, het lichaam "als een ingewikkelde machine waarin reacties plaats vinden die in principe analyseerbaar en dus kenbaar waren" (waarmee de basis voor het succesverhaal van de westerse geneeskunde gelegd was). In zijn eerdere boek *Het denkende lichaam* had hij trouwens ook al een aantal langs dezelfde lijnen denkende auteurs geciteerd, o.a. Francis Crick, zoals bekend een van de ontdekkers van de structuur van het DNA, de drager van onze erfelijke eigenschappen: "Jij, je vreugde en verdriet, je herinneringen en ambities, je besef van identiteit en vrije wil, je bent in feite niets meer dan het gedrag van een enorme collectie zenuwcellen en hun bijbehorende moleculen. Zoals Lewis Carrolls Alice het had kunnen formuleren: 'Je bent niets anders dan een stelletje neuronen'."

Daartegenover plaatste hij dan het 'denkende lichaam', het lichaam waarin zich een Ik manifesteert en dat mede lichamelijke processen aanstuurt. Charles de Monchy was kortom op zoek naar een nieuw zicht op de lichamelijke, een lichamelijke waarin persoonlijkheidskenmerken verdisconteerd zijn.

In mijn boek *Nieuwe vensters op de werkelijkheid* heb ik een aanzet gegeven tot zo'n nieuw zicht op de lichamelijke, in het kader namelijk van een nieuwe kijk op de natuur in het algemeen. Want het is opmerkelijk dat in de natuur- en levenswetenschappen van de laatste halve eeuw (op allerlei wijze in de daaraan voorafgaande tijd voorbereid) een opvatting van de natuur tot ontwikkeling gekomen is die alerminst meer mechanistisch en materialistisch (in de gangbare zin)

te noemen is. Als de geneeskunde zich dus nog aan dat 'klassieke' natuurbegrip oriënteert, dan doet zij dat met andere woorden aan een inmiddels achterhaalde kijk op de natuur.

Door de kwestie van de lichamelijkheid in dat bredere perspectief van een natuuropvatting meer in het algemeen te plaatsen, rust zij op een breder fundament dan in het geval van een meer toegespitste aandacht voor het ziel-lichaam-probleem zoals het doorgaans benoemd wordt. Dat geldt overigens voor veel vormen van problematiek, namelijk dat zij op een te smalle manier benaderd worden. Specialisatie is vaak nuttig zolang het meer gedetailleerde vragen betreft. Maar dat wordt niet zelden betaald met een verlies van zicht op de bredere verbanden waarbinnen die vragen staan. En helemaal is dat het geval wanneer het om fundamentele kwesties gaat. Daarvan is die inzake de aard van de lichamelijkheid en de manier waarop mentale en sociale factoren daarbij in het geding zijn, er zeker één.

Het kan allerminst de bedoeling zijn, hier een al is het maar korte uiteenzetting te geven van dat zich baanbrekende nieuwe natuurbeeld dat ook nieuw licht op een rijkere lichaamsopvatting werpt. Ik heb zoiets trouwens in mijn bijdrage aan *Denken over geneeskunde* geprobeerd. Maar ik wil er toch een enkel woord aan wagen, omdat het in de gedachtewisseling met Charles de Monchy een belangrijke rol gespeeld heeft. De fascinerende ontwikkelingen in de natuur- en levenswetenschappen van de laatste vijf à zes decennia waarnaar ik boven verwees, hebben ons tot het inzicht gebracht dat we niet in een schraal, plat en eenvormig universum leven zoals de klassieke natuurkunde ons dat voor ogen stelde. Integendeel hebben wij uitzicht gekregen op een diep, rijk geschakeerd, dynamisch en zelfs creatief te noemen werkelijkheid die steeds nieuwe zijnsvormen voortbrengt. Zij bleek namelijk gebouwd te zijn als een opklimmende ladder van steeds complexer georganiseerde soorten entiteiten.

Tegen die achtergrond is de dualiteit van enerzijds materiële en anderzijds mentale dingen een enorme versimpeling. Er is niet maar één vorm van materiële dingen, maar een rijke verscheidenheid daarvan. Zo zijn atomen dingen van een nieuwe soort met nieuwe eigenschappen in vergelijking met meer elementaire deeltjes, geldt het-

zelfde voor moleculen in vergelijking met atomen, voor cellen in vergelijking met organische moleculen, enz. Als we daarbij ook nog bedenken dat op zijn laatst met de komst van het leven een vorm van innerlijkheid, waarneming en 'gevoel' zijn intree in de wereld deed, dan betekent dat dat we te maken kregen met materiële entiteiten (organismen), die een binnenkant bezitten (hoe confuus oorspronkelijk ook), die van zich uit actief zijn, doelgericht gedrag vertonen en, last but not least, in een wereld van betekenissen leven. Hier krijgen we dus met een lichamelijkheid te maken die beziel is, of beter: lichamelijkheid is naar haar aard beziel. Het omgekeerde is overigens ook waar: het mentale is steeds lijfelijk verankerd, innig met het lichaam verstrengeld.

Dit waren het soort discussies die Charles en ik voerden. We praktiseerden, kan men zeggen, een vorm van kruisbestuiving. Zijn ideeën die meer direct door medische aangelegenheden en problemen ingegeven waren en ook steeds daarop gefocust bleven, kregen een complement vanuit mijn natuurfilosofische opvattingen. Omgekeerd kregen mijn filosofische denkbeelden, die uit de aard van de zaak meer generalistisch en abstract zijn, in die uitwisseling van ideeën waardevol casusmateriaal toegespeeld, werden concreter ingekleurd vanuit een hoek waar ik mij tot toen toe nauwelijks bewogen had.

Dit alles is vanzelfsprekend niet allemaal op die eerste middag aan de orde geweest. Maar het nodigde wel tot nadere gedachtewisseling en samenwerking uit. In ieder geval bracht het Charles tot het voorstel om samen een verhandeling of klein boek te schrijven, met de bedoeling om een discussie op gang te brengen over een verbreding van het gangbare medische model. Mijn tegenwerping dat ik geen medicus ben en dus geen standing in het medische veld heb, wuifde hij weg. Hij zou voor de medische inbreng zorgen, als ik de natuurfilosofische kant van de zaak voor mijn rekening nam.

Ik heb toen het tegenbod gedaan om het project te verbreden en te proberen een groep medici uit verschillende hoeken van het medische veld bijeen te brengen die alle te maken gekregen hadden met gezondheidsklachten die binnen het gangbare medische discours niet te plaatsen waren. Ik herinnerde mij daarbij verhalen van verge-

lijkbare aard als die Charles mij vertelde, die ik gehoord had van mijn goede vriend Jan van Es, eerste hoogleraar huisartsgeneeskunde toen dat in Nederland ook een specialisme werd en jarenlang hoofdredacteur van *Medisch Contact*. Veel medici, het kon haast niet missen, zaten met vergelijkbare problemen als die Charles tot zijn overtuiging van een noodzakelijke herziening van het medische model geleid hadden. Als we een aantal daarvan eens vroegen hun ervaringen en eventuele ideeën ter zake op schrift te stellen, om dan die bijdragen tot een boek te bundelen. Charles stemde met dat voorstel in en zo is ook gebeurd.

Een tussenstap was het organiseren in Rotterdam in het najaar van 2015 van een Hovo-cursus over de thematiek, waarna de sprekers uitgenodigd werden hun verhalen op papier te zetten. De neerslag daarvan, aangevuld met enkele andere bijdragen, is het boek *Denken over geneeskunde*. Helaas heeft Charles de Monchy, inspirator van de hele onderneming, aan die cursus geen aandeel meer kunnen leveren, terwijl hij nog wel deel genomen had aan het polsen van de sprekers en latere auteurs van het boek. Na een kort ziekbed, waarbij zijn gezondheidstoestand snel verslechterde, overleed hij vrij plotseling op 5 november 2014. Ik reken het mij als een eer dat ik tijdens de uitvaartdienst op uitnodiging van de familie als hommage aan hem ook kort het woord heb mogen voeren en aan familie en vrienden inzage heb kunnen geven in datgene wat hem in zijn laatste levensjaar nog zo onafgebroken bezig hield.

Mede in het besef dat hem niet al te veel tijd meer gegeven was – hij had inmiddels de negentigjarige leeftijd bereikt –, had hij al een voorschot op het boek genomen en zich aan het schrijven van zijn aandeel gezet. Een bijkomende reden was dat hij over zijn vorige boek, *Het denkende lichaam*, niet geheel tevreden was. Het was nog te weinig samenhangend, te impressionistisch, niet strak genoeg gecomponeerd. Zijn nieuwe tekst moest in dat opzicht nog duidelijker maken waar het hem om te doen was en waarom. Inderdaad is dat essay strakker van opzet, ook voorzien van nieuwe inzichten, opgedaan in een steeds voortgezette lectuur. En dat op negentigjarige leeftijd! Men kan er alleen maar grote bewondering en diep respect voor heb-

ben. Uit alles spreekt een enorme gedrevenheid, de overtuiging van een missie die hij in zijn leven nog te vervullen had.

Tegelijkertijd lag er, toen hij de pen moest neerleggen, een manuscript waaraan zoals hem ook zelf helder bewust was, nog gesleuteld en gepolijst zou moeten worden. Een paar dagen voor zijn overlijden heb ik hem op zijn via zijn dochter Carolien overgebracht verzoek nog opgezocht in het verpleeghuis Pniël in Rotterdam. Van haar wist ik dat hij in enkele weken tijd erg achteruit gegaan was. En inderdaad trof ik een verzwakte en vermagerde Charles aan, maar met een ongebroken geest. Gezien zijn broze gezondheidstoestand wilde ik niet lang blijven, zeker niet langer dan een half uur, maar het werd meer dan een uur. Hij liet me gewoon niet gaan. Weer hebben we uitgebreid over het project gesproken, maar vooral over zijn manuscript, wat daar verder mee moest gebeuren. Zeer ontroerend vond ik het moment, ik moet er nog regelmatig aan terugdenken, dat hij zijn hand op mijn arm legde en mij vroeg om zijn intellectuele nalatenschap te beheren, zoals hij het noemde. Uiteraard heb ik hem dat toegezegd omdat ik ook zelf van het belang van zijn geschrift overtuigd was, maar niet minder omdat je zoiets aan iemand met de dood in de ogen niet kunt weigeren. Ik kreeg van hem de vrije hand om aanpassingen en correcties aan te brengen als ik dat nodig vond. Werkelijk een blijk van groot vertrouwen, het heeft mij zeer geraakt.

Een probleem waarvoor ik mij gesteld zag, was de lengte van het manuscript, veel te lang om als hoofdstuk in de beoogde bundel te kunnen worden opgenomen. Ik zou het voor dat doel dus stevig moeten bekorten, wat echter een verarming van de argumentatielijn zou betekenen. Om inhoudelijke redenen, om het essay dus niet een deel van zijn overtuigingskracht te ontnemen, maar niet minder uit respect voor de auteur ervan, heb ik die mogelijkheid verworpen. Ik besloot de tekst na de nodige bewerking als op zichzelf staande kleine monografie uit te geven. In het voorwoord heb ik vanuit de ontstaansgeschiedenis ervan duidelijk gemaakt hoe het kan dat een boek van de hand van een medicus door mij als niet-medicus bezorgd en ingeleid werd. Daarnaast heb ik een verantwoording gegeven voor enkele meer ingrijpende veranderingen die ik in de tekst heb aangebracht.

Toch is Charles de Monchy ook in de bundel *Denken over geneeskunde* vertegenwoordigd, niet alleen indirect als inspirator van het project, maar ook in de vorm van een bijdrage. Als redacteurs besloten wij, met instemming van de uitgever, om een selectie uit het essay *De derde revolutie in de geneeskunde* in de bundel op te nemen, met name een deel van het casusmateriaal waarop hij zich bij zijn overtuiging van de noodzaak van een herziening (zelfs 'revolutie') van het medische model baseert.

Het ontketenen van een revolutie, een werkelijke paradigmawisseling, in de wetenschap is een hachelijke zaak. Als zo'n revolutie in de geneeskunde al nodig is, dan is dat vrijwel zeker voor publicaties als De Monchy's *Derde revolutie* en het daarna verschenen *Denken over geneeskunde* een brug te ver. Daarvoor is meer nodig. Maar het zou al mooi zijn als zulke publicaties zouden kunnen bijdragen aan het ontstaan van een ontvankelijker klimaat voor pogingen om tekorten van het gangbare model, die in brede kring gevoeld worden, te herstellen. Eén zo'n poging is een ruimer zicht op de lichamelijkeheid, waarbij gezichtspunten van persoonlijke, mentale en sociale aard in het zogenaamde 'stoffelijke' gebeuren van het organisme verdisconteerd worden. Daarmee zou ook de fatale scheidswand tussen lichamelijke en geestelijke gezondheidszorg op zijn minst semipermeabel worden of liever nog geheel worden opgeheven. Andere onderzoekgebieden van waaruit denkbeelden aan zo'n verbreding van het medische gezichtsveld kunnen bijdragen, zijn van filosofische kant de existentiële fenomenologie, daarnaast de systeembioïologie ('multi-level systems biology'), het placebo-onderzoek (dat in *Denken over geneeskunde* jammer genoeg niet vertegenwoordigd is), e.a.

Een werkelijke paradigmawisseling zou tot stand komen als in de geest van Newton iemand kans zou zien al die diverse aanzetten in één overkoepelende theorie samen te vatten.

Het verzoek van Hugo

Louw Feenstra

‘Moet dat nu echt?’ was mijn eerste reactie toen Hugo mij vroeg al weer een bijdrage ergens voor te fabrieken. Een bijdrage die als toegift van het DoG-boek zou dienen als presentje voor de DeMonchy-clan.⁴ Enfin, om inspiratie daarvoor op te doen las ik vluchtig de aanzet die Hugo zelf in elkaar had gezet. Een soort privé terugblik, zo begreep ik, bij de totstandkoming van het DoG-geschrift. Dat was zijn wens.

Wat Hugo, verward in zijn karma-Steiner-zieleroerselen, zich niet had gerealiseerd is, dat ik een uitgesproken weerzin heb tegen terugblikken. Ik doe dat eigenlijk nooit. Hij had – kennelijk - niet begrepen dat deze afkeer voor het eerst was overwonnen in mijn eerste bijdrage aan DoG, i.e. ‘*Medicijnen, Reflecties over geneeskunde en geneeskunst, toen en nu*. De achtergrond van mijn schroom is vermoedelijk dat ik geboren ben onder het teken van een ‘zwerfster’.⁵ Een terugblik is dan lastig doordat alles ertoe neigt fluïde te worden en in elkaar over te lopen als de kleuren van natte waterverf.

Enfin, ik ben gelukkig geoefend – netter geformuleerd dan mij destijds werd voorgezegd – in stoel*converseren* tijdens de periode tussen groentijd en de inauguratie van mijn jaarclub in het LSC.⁶ Tijdens die periode werd ons onderwijs gegeven door de ouderejaars over de wijze waarop een Leenaar – onvoorbereid - een verhaal dient af te steken. Hij krijgt dan de opdracht een aantal trefwoorden, die hem door de ouderejaars worden aangereikt, aan elkaar te praten teneinde het gesprek met de ouderejaars zittend te mogen voortzetten. Uit het stuk van Hugo, ouderejaars, ligt het voor de hand dat de

4 DoG = Van der Wal K, Verbrugh H, Feenstra L. Denken over geneeskunde, grensverkenningen. De Driehoek, 2018

5 Lee Marvin. Wandr’in Star

6 Leidsch Studenten Corps, herdoopt tot Minerva na samenvoegen met de VVSL (de Vereniging van Vrouwelijke Studenten Leiden), waarvan de leden in de wandeling ‘êles’ werden genoemd

begrippen ‘de Monchy’, ‘van der Wal’ en ‘Verbrugh’ dienen te worden verbonden met ‘Steiner’, ‘karma’, ‘paradigma’, ‘revolutie’ en ‘anamnesis’.

Veel reflectie is daar niet voor nodig, zeker niet doordat Hugo dat al grotendeels zelf heeft gedaan. Drie eigennamen staan gedrukt op het kaft van het hiervoor vermelde DoG-boek, en ook de naam ‘de Monchy’ komt daar meermalen in voor, als auteur, als initiator, als voorbeeld. Ergo, nadat deze drie namen die mij door de ouderejaars, Hugo dus, waren opgegeven en ik die heb herhaald, is het nu mogelijk geworden uit de andere termen een selectie te maken.

Welnu, de naam Rudolf Steiner zei mij weinig voordat Hugo en ik elkaar tegen kwamen. Sedert dien heb ik van hem en Joke Verbrugh-Fletterman daarover uitgebreid college gehad, boekjes te lezen gekregen en (1) hoewel ik zelf niet in reïncarnatie geloof, (2) daarin (dus) niet erg geïnteresseerd ben, werd ik daarover wel uitgebreid onderhouden. Wel vermoed ik dat heer Rudolf Steiner een indrukwekkende persoonlijkheid moet zijn geweest, wat tegenwoordig vaak te pas en vooral te onpas ‘charismatisch’ wordt genoemd. Ook heb ik begrepen dat (4) Rudolf Steiner gevolgd wordt door mensen die aan zijn Leer, de Antroposofie, geloof hechten en dat die dat soms stevig omarmen.

Karma is eigenlijk *een hindoeïstische* term, die ook opgenomen werd in het boeddhisme, nadat de als hindoe-prins geboren Siddhartha Gautama, de latere Boeddha, zijn Vier Edele Waarheden had onderwezen. Het boeddhisme volgt ongeveer de gang van een medische diagnose, zoals in mijn eerste terugblik beschreven: bepalen van de ziekte (het lijden), de genese (de oorzaak), het advies (opheffen van de oorzaak) en de therapie (volgen van het pad). Boeddha was een practicus, hij hield niet van metafysica en was wars van illusies. Kortom, hoewel zelf geen boeddhist, vind ik Boeddha een prettig voorbeeld, want volgens overlevering een goed mens. Hij hechtte bovendien geen geloof aan goden en hij was pragmaticus. Karma zint mij ook wel als een soort retrospectieve boekhouding van menselijk gedrag. Geloof hechten aan een ‘ziel’ wordt al wat lastiger, en dat zo’n ding weer op aarde terugkeert lijkt mij aardig bedacht, een goe-

de stok achter de deur om niet te zeer toe te geven aan sociaal minder acceptabele neigingen, maar verder, om een notoire materialist aan te halen, i.e. Karl Marx, slechts opium voor het volk.

Afstrepend blijven nog over de term anamnesis, dat eigenlijk zonder die term aan te halen al aan de orde kwam in de diagnose van de Boeddha-arts-vergelijking, en het gedoe over paradigma en revolutie. Laat ik mij daar verder op concentreren. Immers, Hugo noodde mij in 2015 uit een middag te vullen met ‘psychosomatiek’ in de context van een HOVO-cursus aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.⁷ Toen ik hem uitlegde dat ik psychosomatiek opvat als een Cartesiaanse denkverwarring, mocht ik mijn bijdrage beperken tot een halve middag. De rest, zoals dat heet, is geschiedenis.

Paradigma en revolutie. De trefwoorden komen voor zover mij bekend voor het eerst samen in het beroemde en beruchte boek van Thomas Kuhn,⁸ Hugo was de eerste medicus in Nederland die er een proefschrift aan wijdde.⁹

Doordat ik enige tijd heb geliefhebberd in filosofie en daarbij vooral aandacht had voor epistemologie (kenleer) was ik met Kuhn’s boek vertrouwd, voordat Hugo en ik elkaar vis à vis ontmoetten, zodat wij al snel met elkaar in gesprek gingen over dit thema. Mijn vooroordelen verschillen van die van Hugo. Ofschoon Kuhn een van de eersten is geweest die zich als wetenschapsfilosoof profileerde heb ik met zijn visie twee problemen.

In de eerst plaats spreekt mij de term revolutie niet aan, en zeker niet in de wetenschap. De wetenschap is veeleer te beschouwen als een evolutionair proces, dat, sedert wij dat begrip vooral koppelen aan Charles Darwin, grotendeels wordt opgevat als een stapsgewijs en geleidelijk verlopend proces dat van tijd tot tijd sprongetjes maakt. Ik vind dat de wetenschap ook op die wijze verloopt en dus als zodanig dient te worden opgevat.

7 HOVO = Hoger Onderwijs Voor Ouderen

8 Kuhn Th. S. The structure of scientific revolutions. Chicago. University of Chicago Press, 1962

9 Verbrugh H.S. Paradigma’s en begripsontwikkeling in de ziekteleer. (proefschrift) Haarlem. De Toorts. 1978

In de tweede plaats is mij uit lezing van Kuhn niet duidelijk geworden wat hij nu *precies* onder paradigma verstaat. Hij beschrijft die term in zijn boek niet consistent en niet consequent. Het woord is een eigen leven gaan leiden. Ik ging nog eens na hoe daar in het huidige tijdvak tegenaan wordt gekeken en vond op wikepedia een ongemeen groot aantal definities bijeengebracht.

De oorspronkelijk betekenis van paradigma (grieks *παράδειγμα*) is ‘voorbeeld’. Het begrip betekent tegenwoordig ongeveer de verzameling gangbare meningen, opvattingen, technieken, werkwijzen en gebruiken binnen een (bepaald) wetenschapsgebied. De ‘revolutie’ die Kuhn daarin meent te kunnen aantonen impliceert dat het ene paradigma, doordat het ‘sleets’ begint te raken, wordt verruild voor een nieuw dat, in zijn ogen, in relatief korte tijd tot stand kwam. Het schoolvoorbeeld is Galilei die het ‘paradigma’ van de zon die rond de aarde draaide wijzigde in het omgekeerde, zijn nu algemeen aanvaard heliocentrisch concept. Hoewel de rooms-katholieke kerk zich lange tijd daartegen verzette en Galilei zwiijgplicht oplegde ‘won’ het nieuw concept (paradigma) het van het oude (paradigma).

Mèt de Monchy, Hugo en Koo ben ik het eens met het standpunt dat de *geneeskunde* zich de laatste eeuw meer en meer is gaan toeleggen op het natuurwetenschappelijk ‘model’. Ikzelf vind dat uitstekend, want dat is een solide uitgangspunt en vindt aansluiting bij het natuurwetenschappelijke denken van de gangbare andere wetenschappen. Echter, in de *geneeskunst*, de dagelijkse gang van zaken in het handelen en in de contacten tussen arts en patiënt, is dat mijns inziens minder het geval.¹⁰ Daar dienen ook intermenselijke gedragsregels, nadrukkelijk, mee te spelen zoals bijvoorbeeld het tonen van empathie. Het lijkt mij onnodig om daarover verder uit te wijden. Immers, mijn *credo* heb ik, lijkt mij, dankzij de initiatiefnemers van DoG, Koo en Hugo, voldoende kunnen en mogen uitdragen.

Dank aan de Monchy, Koo en Hugo dat zij mij die gelegenheid ruimhartig hebben geboden.

10 Feenstra L. Meevoelen in de geneeskunde. Empathie als nieuw etiket voor het belang van oeroude medemenselijkheid. In:DoG, 173-94

Anamnesis revisited: wie het vatten kan, die vatte het

Hugo S. Verbrugh

Een collage van enkele momenten uit de
geschiedenis van mijn paradigma-begrip

Eerste voorlopige versie

De tijdgeest zoekt ons. Hoe treden wij hem tegemoet?

Vrij naar Shakespeare 'Cymbeline' (1609):

Let us meet the time as it seeks us

Habent sua fata libelli: 'Niet alleen mensen, ook boekjes hebben hun karma'. Dat leert een klassieke Latijnse tekst. Hij komt uit een tekst van Terentianus Maurus (derde eeuw van onze jaartelling). Noteer mijn vertaling van *fatum* met 'karma'. Dat behoeft uitleg. Het zal uitvoerig en gedegen kritisch besproken worden.

'*Libellus*' is de diminutief van '*Liber*', dat gewoon 'boek' betekent. In de originele versie gaat er een voorbehoud aan vooraf dat aandacht verdient: *Pro captu lectoris*, oftewel (ook vrij vertaald): 'voor zover de lezer beschikt over voldoende benul, intuïtie, lef, levenswijsheid, ... – *you name it* – om het te vatten zoals het bedoeld is. Ook over het gebruik van het verkleinwoord lijkt mij discussie mogelijk. In het gangbare eigentijdse Nederlands kunnen wij verkleinwoordjes gebruiken als we discreet willen aanduiden dat het gesprek over het onderwerp dat wij entameren wellicht enige tijd kan vragen. Consultatie van philologische vakliteratuur brengt aan het licht dat iets dergelijks geldt voor geschreven Latijnse teksten van vroeger. Zo blijkt het begrip *libellus* een soort soortnaam te zijn voor alle soorten tekstproducten waarmee iets bijzonders aan de hand is. En zó bedoelen wij ons kleine *libellus* met 'mémoires' en 'verwachtingen'.

Met name willen we, zoals gespecificeerd in de Inleiding op blz. 0, in dit boekje inzake enkele onderwerpen die in ons grote D.o.G.-boek ietwat onderbelicht gebleven zijn, enige aanvullingen geven.

Feminisme

In dit hoofdstuk doe ik verslag van mijn eigen persoonlijke 'herbezoek' aan de geestelijke nalatenschap van Charles de Monchy. Het idee erachter is dat weliswaar boekjes hun karma hebben, maar dat toch vooral de **personen** die deze boekjes maken, de mensen die deze boekjes lezen, er commentaar op geven, er met elkaar over spreken en anderszins erbij betrokken zijn, **hun karma hebben**.

Daarom durf ik voor het format van mijn verslag inspiratie te halen bij feministe Carol Hanisch. Die schreef een halve eeuw geleden geschiedenis met haar slagzin 'maak het politieke persoonlijk en het persoonlijke politiek'. In mijn verslag staat 'het politieke' voor de geneeskunde in het algemeen en de revolutie die daarin volgens sommigen plaats vindt in het bijzonder. 'Het persoonlijke' zijn achtereenvolgens Charles de Monchy, Koo van der Wal, en Louw Feenstra. In de vierde paragraaf kijk ik zelf terug en weid ik een eindweeg uit over wat ik zie, in de vijfde wordt het meer een ietwat grimmig-filosofische bespiegeling dan een verslag van een 'revisitatie'.

1. 'Het politieke' en het persoonlijke (1): 'Het gangbare medische model'

In het kleine (ruim 18.000 woorden) '*revisited*'-boekje dat de lezer hier en nu in handen heeft, 'bezoeken wij opnieuw' ons grote 'Denken over Geneeskunde'-boek (ruim een half miljoen woorden). En ook dat boek heeft zijn *fatum*. Ook dat boek is, om het zo te zeggen, 'karmisch verbonden' met nog meerdere andere grotere en kleinere boeken. Dat is het in de eerste plaats met één ander, ook klein (amper 20.000 woorden) boekje waar het allemaal mee begon. Dat is 'De derde revolutie in de geneeskunde' dat Charles de Monchy in 2016, postuum en met medewerking van Koo van der Wal, publiceerde. De flaptekst karakteriseert nauwkeurig waar dat over gaat:

'In dit essay bepleit de kinderarts en opleider kindergeneeskunde dr. Charles de Monchy een nieuwe (derde) revolutie in de geneeskunde. Na de indrukwekkende successen van het natuurwetenschappelijke medische model wordt de geneeskunde steeds nadrukkelijker geconfronteerd wordt met vragen waarop zij het antwoord schuldig moet blijven. Denk aan de invloed van psychosociale factoren bij het ontstaan en het verloop van allerlei gezondheidsklachten, aan 'onbegrepen ziekten' zoals het chronisch vermoeidheidssyndroom of het prikkelbare darmsyndroom, en in het algemeen aan de mogelijkheid om door gerichte wilsinspanning autonoom geachte lichaamsfuncties, zoals de bloedsomloop of het immuunsysteem, te beïnvloeden. Met andere woorden: *the mind matters!* Willen we met de werkzame rol van het bewustzijn volwaardig rekening houden, dan zal het gangbare medische model ingrijpend moeten worden bijgesteld.'

In zijn openingszin van De Monchy zijn boodschap perfect samen. Hij suggereert zelfs al iets van karma: 'Toen René Descartes in 1637 zijn *Discours de la méthode* publiceerde, kon niemand vermoeden dat daarmee de basis gelegd zou worden van wat in de eeuwen daarna het succesverhaal van de westerse geneeskunde zou worden.'

Bijna vier eeuwen later herken ik in die zin een variant van wat ik zelf later bedacht als titel voor mijn hoofdstuk in ons D.o.G.-boek (blz. 195-223): 'Ik wist niet dat ik het in mij had'. Die wijsheid komt uit de Bommelsaga. De auteur daarvan, Marten Toonder (1912-2005), was goed vertrouwd met de esoterische traditie (D.o.G.-boek blz. 205), en het begrip karma neemt daarin een prominente plaats in.

Wetenschappelijk feit?

Iets van dezelfde strekking kan volgens mij ook gezegd worden over Charles de Monchy zelf. Die wist weliswaar met groot enthousiasme en daarbij behorende kracht wat hij met de geneeskunde wilde, maar voor zover ik hem uit zijn geschriften en (tot nu toe slechts summier) verhalen van anderen ken, wist hij tot het eind van zijn leven niet helemaal **precies** te wat hij in zich had. Met name had hij volgens

mij nog niet een goed beeld van de omvang, de reikwijdte en het gewicht van de 'revolutie' waar zijn werk over gaat. 'Het huidige paradigma, dat nu ruim twee eeuwen oud is, is achterhaald en is hard aan vervanging toe in het licht van steeds meer en duidelijke wetenschappelijke feiten die de tekortkomingen aantonen', schrijft hij in de laatste alinea in zijn boekje, en hij besluit: 'Een derde revolutie in de geneeskunde is onvermijdelijk.'

Dixit Charles de Monchy†. Dit is niet vatbaar voor misverstanden. Maar het is wel een *understatement*. De uitspraak 'Een ... revolutie in de geneeskunde is onvermijdelijk' is gewoon niet helemaal juist.

In de geneeskunde **woedt daadwerkelijk al tientallen jaren of mischien nog langer wereldwijd een revolutie**. Niemand minder dan De Monchy zelf geeft, summier, in zijn boekje voldoende argumenten voor die stelling.

In volgende versies van deze 'collage' zal ik daar nader op in gaan. Hier en nu zijn twee kanttekeningen aan de orde. Ten eerste is 'geneeskunde' een veelzijdig systeem van activiteiten. Geneeskunst, de medisch(-biologische) wetenschappen en gezondheidszorg zijn verschillende sectoren, alle drie weer onder-onder-verdeeld. Een revolutie, *whatever that may be*, in de ene sector heeft invloed op de andere sectoren. Ten tweede moet het begrip 'wetenschappelijk feit', dat De Monchy gebruikt alsof het eenvoudig is, nader onderzocht worden. Vele passages in '*The Structure of Scientific Revolutions*' van Thomas Kuhn, waar in 1962 dit verhaal mee begon, documenteren dit. Ook daarop zal ik in volgende versies van dit stukje nader in gaan.

2. 'Het politieke' en het persoonlijke (2): Ethiek (' ... stoïcijns ... allermimst oneervol ... ')

'Revolutie in de geneeskunde' was een leidend onderwerp in het werkstuk waarop ik in 1978 van leerling in de wetenschap tot gezelschap promoveerde [D.o.G. blz. 209 noot 7]. Dat ging levensgroot over wetenschappelijke revoluties en paradigma's en daaromtrent in het algemeen en over de paradigma's van de ziekteleer in het bijzonder. Het was min of meer expliciet bedoeld als voorbereiding voor een volgende tekst over een, misschien eigenlijk wel **het**, nieuwe paradigma voor de geneeskunde. Dat zou, zoals al aangeduid in het D.o.G.-boek (blz. 14 en 219 en verder), een uitwerking worden van het werk van Rudolf Steiner en diens antroposofie. Met zoveel woorden stond dat niet in het proefschrift. Daarvoor waren Steiner en zijn gedachtengoed destijds te obscuur en te problematisch. Wel durfde ik het, zij het alleen tussen de regels van enkele stellingen dóór, voor de goede verstaander aan te duiden.

Nu, veertig jaar later, is dat anders. Problematisch is het nog steeds, maar nu kan men zonder op voorhand zich zelf onmogelijk te maken, hardop zeggen dat inzake het werk van Steiner een fundamentele *paradigm shift* speelt. Ik durfde er zelfs aan toe te voegen dat de nieuwe impuls die Steiner gebracht heeft verder reikt en gaat dieper dan enige andere revolutie in de geschiedenis. Het nieuwe dat Steiner bracht, is zelfs 'tot in het bovennatuurlijke reikend', schreef ik op blz. 222, en ik besloot met '*Work is in progress: wordt vervolgd*'.

Gelegenheidswerkje

Dat vervolg begint dus nu hier, en het blijft voorlopig nog voorbereidend werk. Ik durf het toch in deze vorm te presenteren omdat ook De Monchy's derde-revolutie-boekje 'evident niet klaar en afgerond' was. Dat schreef ik in de recensie van zijn boekje over de derde revolutie. 'Maar dat is juist voor een onderwerp als dit een '*défait de sa qualité*', een relatief goede eigenschap', voegde ik toe. 'Dat onderwerp is immers zelf ook in heftige beweging, en telkens wordt ook de lezer weer zelf aan het denken gezet'. En zo is dat dus ook hier.

Ons *libellus* is een gelegenheidswerkje voor een beperkte doelgroep; wie er kennis neemt, wordt aan het werk gezet.

Revoluties, wetenschappelijke en andere, zijn een mysterieus fenomeen. Praktisch altijd is het onmogelijk precies aan te geven wanneer ze begonnen. En ook over de vraag waar, wanneer en hoe ons grote D.o.G.-boek, begon is discussie mogelijk. Ik kies, *pour les besoins de la cause*, 13 november 2014, 11.30 in de *Faculty Club* in Woudestein. Daar had ik toen afgesproken met Koo van der Wal. Die had ik in de tijd dat wij beiden in de EUR werkten, in vele contacten leren kennen en waarderen.

Met name herinner ik mij nu twee momenten – en terwijl ik het opschrijf, begint mijn herinnering bijna vanzelf 'karmische ondertonen' te krijgen.

Het ene moment is 8 juli 2000. Toen kreeg ik een brief van hem – een bedankbriefje voor mijn bijdrage aan het *Liber Amicorum* dat een aantal vrienden voor hem gemaakt hadden. In mijn tekst daarvoor had ik vooral geschreven over de 'Contactcommissie Centrale InterFaculteit [zo heette vroeger de Faculteit der Wijsbegeerte van de EUR] – Medische Faculteit. Die commissie hadden Douwe Tiemersma (1945-2013, bioloog en filosoof; medewerker van Jan Sperna Weiland, en ik in 1973 opgericht, toen de MFR en de NEH fuseerden tot EUR. Wij organiseerden bijeenkomsten waarin medische en wijsgerige docenten met elkaar en met de deelnemende studenten in discussie gingen, en daar gebeurde elke keer van alles. Over Koo van der Wal had ik in het *Liber Amicorum* geschreven over hoe hij in die bijeenkomsten in hoge mate had bijgedragen 'aan het onderscheid tussen wijsgerige ethiek als onderdeel van de filosofie en medische ethiek als een veel meer direct toepasbare en toegepaste discipline'. Daarop antwoordde Koo toen:

'Mijns inziens zwaai je me wat te veel lof toe ... Aan de andere kant is het waar dat de vele morele problemen rond het medische veld (... ..) ook voor mij als belangrijke stimulansen van de ethische bezinning gewerkt hebben ...'

En hij verbijzondert:

'Ik heb de beste herinneringen aan de tijd van de contactcommissie Centrale InterFaculteit , toen we heel regelmatig samenwerkten en overlegden en zo voort. Er borrelen dan weer beelden op, bij voorbeeld hoe we bij commissie-vergaderingen bijna uit het kamertje op Hoboken puilden. En niet te vergeten de bijeenkomsten op woensdag tussen 12 en 13 uur, waar enorm veel over de tafel gegaan is, soms voor afgeladen zalen, soms ook, zoals je memoreert, voor anderhalve man en een paardekop (dat ik naar aanleiding van één van die laatstgenoemde gelegenheden jouwerzijds het predicaat 'stoïcijns' in de wacht gesleept heb, was mij uiteraard onbekend, maar ik vind het allerminst oneervol) .

Het andere moment waarin Koo van der Wal in mijn herinnering voortleeft, kan ik niet exact dateren. Het moet omstreeks 1990 geweest zijn. Onvergetelijk bijgebleven zijn mij de dramatisch-afgemeten subliem effectieve bewoordingen waarin Koo toen de decaan van de medische faculteit, kinderarts Henk Visser, advies gaf inzake de persoonlijke invulling van de voorgenomen benoeming van een hoogleraar medische ethiek die in die tijd speelde. 'Dàt zul je ons toch niet aandoen', zei hij alleen; het was voldoende.

Fatum

Maar nu, een kwart eeuw later, wilde Koo spreken over iets anders. En terwijl ik dit schrijf, herinner ik me hoe de aanhef van Faust ...

'Ihr naht euch wieder, schwankende Gestalten, Die früh sich einst dem trüben Blick gezeigt. Versuch ich wohl, euch diesmal festzuhalten? Fühl ich mein Herz noch jenem Wahn geneigt? Ihr drängt euch zu! nun gut, so mögt ihr walten, Wie ihr aus Dunst und Nebel um mich steigt; Mein Busen fühlt sich jugendlich erschüttert Vom Zauberhauch, der euren Zug umwittert'

... toen door me heen ging [Koo is ook Germanist en met de Duitse

taal heb ik iets':... , maar ik moet er meteen bij zeggen dat hier onversneden geldt dat herinneringen altijd éénmalig zijn, en dat elke herinnering altijd een nieuwe schepping van de geest is, waarin oud en nieuw gelijk meel, water, gist en de warmte van de oven in brood, onlosmakelijk dooréén gemengd zijn. Maar dit terzijde.]

En nu wilde Koo met mij spreken over het contact dat hij een jaar eerder had gekregen met Charles de Monchy. Die had toen net zijn eerste boekje gepubliceerd, 'Het denkende lichaam', en hij had vernomen dat van Koo van der Wal in dezelfde tijd het boek 'Nieuwe vensters op de werkelijkheid' was verschenen. Dat had hem zó sterk aangesproken dat hij samen met de auteur daarvan een volgend boek wilde schrijven dat een verdere uitwerking zou worden van hun eerder eerdere boeken. Ze zijn er vol goede moed aan begonnen, maar het is er niet van gekomen; enkele dagen voor het eerste gesprek dat ik met Koo van der Wal had, was De Monchy overleden. Wél gekomen zijn, ruim drie jaar later, ons D.o.G.-boek en nu dus dit *libellus*. Beide hebben via wonderlijke wegen en omwegen hun status van 'boek(je)' bereikt, vandaar de aanhef van dit stukje met de begrippen *fatum* en karma; en nu verdienen deze twee laatstgenoemde begrippen dus een toelichting.

Hiertussenmaals

Fatum betekent letterlijk 'het (uit)gesprokene'. In ruimere zin is zijn betekenis verwant met 'fataal'. In een *fatum* gaat het over iets dat (door een mens of een orakel of een ander soort zgn. bovennatuurlijk wezen) is (uit)gesproken en dat, louter **doordat** het uitgesproken is, werkelijkheid wordt. ... voorbehoud '*pro captu lectoris*' bij '*habent ..*': wie een orakel consulteert heeft altijd de vrijheid – beter gezegd: is gedoemd – om zelf te bepalen in hoeverre hij aan het uitgesprokene gelooft en er zijn daden op afstemt ...

In de geneeskunde is een essentieel afgezakke variant van dit *fatum* van oudsher bekend. Als een diagnose wordt uitgesproken, verandert daardoor iets in het even van de patiënt (vaak ook van zijn omgeving). Op verschillende plaatsen in ons grote D.o.G.-boek komt iets hiervan min of meer expliciet ter sprake, bij voorbeeld op blz. 174 in

verband met 'het overwicht van de medisch-technische benadering van de patiënt'.

Karma is een ander verhaal. Dat begrip is in het gangbare spraakgebruik altijd gekoppeld aan reïncarnatie. Dat woord komt één maal voor in het D.o.G.-boek, op blz. 160, in een heel andere context dan ik het hier introduceer. Karma staat er helemaal niet in.

In het verhaal over karma zit beweging. In de 13e uitgave van de Grote Van Dale(1999) stond nog 'het bepaald-zijn van iemands lot door de som van zijn daden in zijn opeenvolgende existenties, een dogma van het boeddhisme'; dat was niet correct. Het boeddhisme heeft geen dogma's, heeft niet een monopolie op het begrip karma, en wat 'karma' ook moge zijn, het bepaalt' niet het 'lot' (wat 'lot' ook moge zijn), en de term '(de) som' van iemands daden is boekhouderstaal en houdt geen rekening met de metamorfofen die de consequenties van onze daden (en van onze verzuimenissen!) doormaken in het hiertussenmaals ['Hiertussenmaals' is het nieuwe begrip dat wij nodig hebben om correct te kunnen spreken over wat in de oude terminologie 'hierna(maals)' heet]. In de 14^e uitgave (2005) staat: '(volgens de leer van de zielsverhuizing in het hindoeïsme en boeddhisme) het geheel van goede en slechte daden en gedachten tijdens het aardse bestaan dat iemands latere existenties mede bepaalt'.

Anamnesis

Dat is al veel beter (vooral de aanvullingen goede en slechte en gedachten alsmede het 'mede bepaalt' zijn goed!), maar voor de weetgierig kritische westerling is het niet genoeg en erger. Reïncarnatie is een van de mogelijke antwoorden op de vraag 'Komt hierna nog iets en zo ja wat?' Het mooie van dat antwoord is dat er ooit zekerheid over zal komen. **Als** er enige realiteit in reïncarnatie steekt, zullen ooit bewuste herinneringen aan vorige levens opduiken. Zonder zulke herinneringen, is reïncarnatie niks. Probleem is alleen dat reïncarnatie niet kan. Reïncarnatie betekent dat ik eerder geleefd heb en na mijn dood nog eens zal terugkomen. Maar ik kan alleen bestaan dankzij mijn lichaam en dat is eenmalig. Reïncarnatie is continuïteit van het ik-bewustzijn door meerdere achtereenvolgende levens heen.

*Afb. Fresco Melfide doden
ontmoeten de levenden.*

foto: Guiseppe Quatrone

De hartebladzij brengt in beeld hoe levenden en doden elkaar ontmoeten. Het is een fresco uit de 13e eeuw in een grotkerk in Melfi in Zuid-Italië. Het plaatje verbeeldt een historisch omstulpmoment in de overgang van de Middeleeuwen naar de moderne tijd. Tot die tijd was het levensgevoel van de mens in de echt *levensgevoel*. Alles was één, levenden en gestorvenen waren met elkaar verbonden.

Dat gevoel van daadwerkelijke verbinding ging verloren aan het eind van de Middeleeuwen. Het min of meer bewuste besef van dit verlies van de aanwezigheid van de doden in het leven werd destijds een geliefd motief in de beeldende kunst.

In de filosofie en wetenschap deed zich in die tijd een zelfde omstulpmoment voor. Tot die tijd was het *leven* vertrouwd en bekend geweest en was de dood het grote en beangstigende raadsel. In de moderne tijd draait dat om. Nu wordt het levenloze het primaire, het vertrouwde en bekende, en gaat de wetenschap menen dat zij moet verklaren hoe uit het levenloze het leven is ontstaan. In de antroposo-

fie wordt nu geleerd dat de oorspronkelijke visie de juiste is. In het begin der tijden was eerst het leven en pas daarna kwam de levenloze materie. En op een nieuwe manier kunnen nu ook de levenden en gestorvenen relaties met elkaar vinden. Die verandering is de kern van het hoofdstuk '*Anamnesis revisited*' in dit *libellus*. Afbeelding en toelichting illustreren hoe Steiner een eeuw geleden zeer veel zag en voelde en voorspelde dat na zijn dood uitkwam en nog steeds uitkomt, met als conclusie de vraag of er niet nog veel meer in zijn werk is waarvan wij zullen gaan ontdekken dat het waar, juist, geldig relevant is.

Hoe kan die bestaan wanneer het lichaam als verbindende schakel er niet meer is?

Dat klinkt nogal ontmoedigend, en dat aspect van karma moet voorlopig onder 'ontwikkelingen voor de toekomst' gerubriceerd worden. Gelukkig is dit maar de helft van het verhaal over reïncarnatie. De andere helft gaat over wat hiervóór was. Daarmee komt een nieuw moment in het verhaal. Het heet 'Anamnesis' [niet te verwarren met de medische vakterm **anamnese!** Zo heet het intakegesprek van de arts met de patiënt met het daaraan gekoppelde lichamelijke onderzoek, zie blz. 174 en verschillende andere passages in het D.o.G.-boek]. **Anamnesis** is, paradoxaal gezegd, de 'vergeten herinnering' aan wat men zich had voorgenomen in dit leven te gaan doen; het wordt besproken op blz. 206-208 van het D.o.G.-boek.

Voor wie weet wat daar staat, specificiceer ik [uitdrukkelijk zonder te speculeren over reïncarnatie in het algemeen of zelfs maar over fantasieën over zgn. 'vorige levens' van concrete personen in het bijzonder!] (1) dat volgens mij wij alle drie, Charles de Monchy†, Koo van der Wal en ik, het voornemen hadden om in dit leven het soort werk te doen dat wij daadwerkelijk zijn gaan doen, en (2) dat wij elkaar daarin dus gaandeweg gevonden hebben.

'Daar hebben jullie dan wel lang over gedaan', zou deze of gene lezer van dit *libellus* nu kunnen opmerken, en hij zou gelijk; maar zo gaat dat vaak inzake karma. 'Gods molens malen langzaam maar zeker', zegt een oude zegswijze; die wijsheid komt zeker uit dezelfde koker waar karma uit komt. Mij zelf, niet gelovend in of aan een of andere 'God' zoals in verband met die molens bedoeld, geeft deze levenswijsheid enige aanvullende *circumstantial evidence* in mijn **vermoeden** [méér dan dat is het niet!] dat wij inzake D.o.G. en daaromtrent mogen spreken van karma.

3. 'Het politieke' en het persoonlijke (3): Zintuigen ('... een onzinnige onderneming')

De voorgeschiedenis van het D.o.G-boek reit verder. Er komt een nieuwe speler meedoen. In 2011 had derdejaars student psychologie Sophie Leijdesdorff haar bachelor-scriptie 'over de stelligheid waarmee het begrip “zintuig” wordt gebruikt', met mij gemaakt. In haar scriptie staan passages die in ons D.o.G-boek passen – bijvoorbeeld:

'In de tweede eeuw ... dacht (men) dat het bloed in de bloedvaten door het lichaam ebde, zoals de zee heen en weer stroomt met eb en vloed. De Griekse arts Galenus geloofde toen dat er vier soorten spiritus bestonden die de menselijke gezondheid, gedachten en emoties reguleerden. Deze spiritūs stroomden in de ventrikels in de hersenen. Deze visie bleef voortbestaan in de middeleeuwen en in de renaissance. Rond 1630 paste Descartes het idee aan. De verandering die hij teweegbracht is te vergelijken met de paradigmaverschuiving die Petrarca inluidde. Bijna zeven eeuwen geleden beklom Petrarca de Mont Ventoux. Toen hij bijna bij de top was, kreeg hij een soort openbaring. Tot die tijd voelde men zich als het ware een met de omgeving, maar tijdens zijn grensoverschrijdende ervaring voelde Petrarca dat er verschil was tussen hem zelf en de ruimte om hem heen. Hij ontdekte als het ware de ruimte. De notie van de ruimte is nu gemeengoed in de Europese filosofie en het is nauwelijks voor te stellen dat men het ooit anders heeft ervaren. Petrarca had bijna het gevoel een zonde te hebben begaan, het wrong dat hij iets ontdekte waarvan hij het gevoel had dat het niet voor zijn ogen bestemd was. Hij had het gevoel dat deze ervaring niet voor hem bestemd was geweest en hij schreef hierover een brief naar zijn biechtvader. Zoals het denken over de mens in de ruimte na de brief van Petrarca veranderde, zo was Descartes de eerste die een nieuw levensgevoel onder woorden bracht. En dat is nu niet meer weg te denken is uit de Europese filosofie.

Scriptit Sophie Leijdesdorff. Zie D.o.G. en De Monchy† *passim!*

Een volgende aflevering in déze lijn van de geschiedenis kwam eind oktober 2014. Toen kreeg ik een mooie foto van haar. Daarop is zij zelf te zien, fietsend op de Mont Ventoux. In de tekst herinnerde zij aan onze samenwerking tijdens haar scriptie (waarin die Mont Ventoux ook al even ter sprake kwam!). In de mail-correspondentie die toen volgde, stuurde zij mij, bijna op de d'ag waarop ik Koo van der Wal sprak, een uitvoerig bericht waaruit ik enkele zinnen citeer:

'... ik hoorde over een interessante promotie volgende week. Een kennis van mijn moeder, Louw Feenstra, promoveert 27 november ... in Nijmegen. De titel van het proefschrift luidt '*From sensory biology to a philosophy of perception*'. En dit zijn [enkele van] de stellingen behorend bij het proefschrift: 1. Bij algemene uitspraken over zintuigen is het onjuist zich te baseren op de werking van één zintuig zonder de andere zintuigen in de beschouwing te betrekken (dit proefschrift). 2. Het kennisverwervingsproces verloopt niet uitsluitend via het bewustzijn (dit proefschrift). ... 4 Macbeth's dolk is geen illusie, hallucinatie of waanbeeld maar een perfect beschreven pseudohallucinatie (dit proefschrift). ... 7. Men kan op zijn klompen aanvoelen dat over zintuigen-in-hun-algemeenheid schrijven een onzinnige onderneming is die toch zinvol kan zijn. ... '

'Een onzinnige onderneming ... die toch zinvol kan zijn': waar hebben wij zoiets eerder gelezen? Hoe dan ook, zó kwam de derde redacteur van ons 'D.o.G'-boek in het verhaal. En valt dit nu ook onder *fatum* alias karma of is het gewoon toeval? Zelf heb ik daar in eerste instantie geen oordeel over. Tegen de lezer zeg ik: '*Make your choice* [en, wie weet, misschien verneem ik er ooit iets over]'.

Feit is dat wij een hechte relatie ontwikkelden, en onder het motto '*Les amis de mes amis sont mes amis*' ontstonden allerlei nieuw draden. Bindmiddel was alweer een tekstproduct dat ik als '*libellus*' durf te betitelen namelijk het Nederlands Tijdschrift voor Medisch Studenten, een toen al bijna tien jaar maandelijks verschijnend blaadje van het Verbond van Medische Faculteitsverenigingen [ergens in de jaren zeventig vorige eeuw is dit mooie medium ter ziele gegaan].

Mijn levensgezellin Joke (toen nog alleen Fletterman geheten) en ik waren als activistische studenten daar destijds druk mee, en hadden met name met Groningse mede-studenten daarover veel en intensief contact. Met name herinner ik me Cees Smit Sibinga en Carl Rogge†. Die beiden bleken toen goede vrienden van Louw Feenstra te zijn geweest, en als een voorbode van de intussen fameus geworden theorie over de zogenoemde *six degrees of separation* (Duncan Watts, 2003) werd ons D.o.G.-netwerk retrospectief ['karmisch?' fluister ik mezelf toe] uitgebreid met Louw Feenstra^v.

Terzijde noteer ik dat zelfs Rudolf Steiner en zijn antroposofie [zie blzz. 18, 25, 31, 48-49] destijds in Groningen al een keer voorbij kwamen. Cees Smit Sibinga zou na zijn studie in opleiding gaan bij internist Enno Mandema, en vertelde terloops over een jonge arts die die eveneens bij Mandema assistent wilde worden. Die jongen was antroposoof en in het sollicitatie-gesprek had hij daar geen geheim van gemaakt. Dat was voor Mandema geen bezwaar geweest. Wel had hij een voorbehoud gemaakt: 'Niet met de co-assistent'n over lull'n'.

Met dit Gronings-compacte commentaar had Mandema wijze woorden gesproken. Over antroposofie spreek je niet met een ander als die ander niet eerst *uit vrije wil* zelf kenbaar heeft gemaakt dat hij er van jou wel iets over wil horen. Maar juist daardoor blijft ze in het collectieve bewustzijn noodzakelijkerwijs onbekend: D.o.G., blz. 220.

4. 'Het politieke' en het persoonlijke (4): 'Alles is éénmalig' En ook vriendschappen hebben hun karma

Karma is een veelzijdig begrip. Wie het in een gesprek gebruikt, roept zodoende min of meer duidelijk iets speciaals op. Bewust of meer of minder onbewust komen bij de deelnemers aan het gesprek vragen op. 'Wat bedoelt de ander met dat woord? Slaat het op ons zoals we hier en nu samen zijn en spreken?' Zulke en soortgelijke vermoedens gaan, vaak nog impliciet, een beetje meespelen in het gesprek. De aardigheid van dit *libellus* is onder meer, dat iets van dezelfde strekking mij ook hier aan de orde lijkt te zijn. En als ik eerlijk ben, vind ik het zelfs een beetje verleidelijk om daar nog een eindje verder op voort te borduren.

Het eerste dat dan bij mij opkomt, is de overweging dat men, wanneer men serieus wil spreken over karma als concreet reëel fenomeen, op de vraag komt men wanneer en hoe de karmische connectie waarbinnen men spreekt, begon. Het kwam zijdelings al even ter sprake in verband met mijn vermoeden op blz. 32, maar het verdient veel meer aandacht. Daarom is een persoonlijk stukje **curriculum vitae** hier functioneel.

Mneme

Zolang ik me kan herinneren, heb ik weet van Rudolf Steiner (1861-1925). Mijn grootmoeder van vaderskant was al in haar jonge jaren, begin van de vorige eeuw, een toegewijd leerling van hem geworden en had hem in lezingen en ook wel persoonlijk vaak ontmoet. Als kind had ik een speciale band met haar. Haar verhalen uit de eerste hand werkten op mij als *mnemen*, 'mentale engrammen'. Onbewust werd ik via haar een tweede-generatie-leerling van Steiner – maar de eerste twintig jaar van mijn leven 'wist ik niet dat ik dit in mij had'. Dat geeft mij redenen om te menen dat hier waarschijnlijk [noteer het voorbehoud] karma speelt. Mijn bijbehorende grootvader moest niets van Steiner hebben, waardoor ik van mijn vader, leraar oude talen en kenner van Plato, een speciale mix van skepsis en waardering heb meegekregen voor Steiner. 'Deze leer van Rudolf Steiner zou een optimale “derde omwenteling” binnen de geneeskunde kunnen bewerkstelligen', D.o.G., blz. 13.

Met en zonder 'D.o.G.' is die speciale mix van zekerheid en twijfel is gaandeweg mijn leven steeds belangrijker geestelijk voedsel geworden. Als 'logisch bewijsbare' waarheid durf ik daardoor nu te stellen:

(1) De vrijheid is de 'alpha en omega' van de mens. Mijn vermogen tot *cogitatio*, zoals Petrarca zijn 'denk-activiteit' op blz. 8 noemt, vindt zijn einde – beter gezegd: zijn horizon – in de notie van de vrijheid. Daarna wordt alles anders en dat blijft – tot het einde der tijden.

(2) Wij kunnen niet denken over vrijheid zonder tegelijk te denken over reïncarnatie en karma. Ik kan maximaal veertig dagen leven zonder vast voedsel, amper een dag of drie zonder water, nog minder zonder lucht en al helemaal niet zonder een omgevingstemperatuur van ruim 300° boven Kelvin oftewel warmte. En dat is alleen maar de 'natuurwetenschappelijke' begrenzing. Existentieel kan ik niet zelfs beginnen

zonder voorafgaande actie van twee andere mensen; dat dit laatste in half-realistische-half-gefantaseerde toekomstvisioenen met steeds meer nadruk gerelativeerd word, noemt ik alleen kort als aanbeveling om in de volgende versie van mijn bijdrage in het D.o.G.-boek een passage op te nemen over synthetische procreatie. Sociaal-filosofisch is het argument trouwens minstens zo geldig. De populaire slagzin 'zonder wij geen ik' vat dit perfect samen. Kortom, ik kan mij dit alles niet denken zonder reïncarnatie erbij te halen. Karma komt daar dan vanzelf bij,

(3) Dit denkvermogen is één-op-één verbonden met ons levende lijf. Daarin ontwikkelt het 'emergent', op 'emergente' wijze, uit zich zelf, nieuwe vormen. Lees hierover in het D.o.G.boek, met name de bijdrage van Koo van der Wal op blz. 222 en verder

(4) Dit denkvermogen is *open-ended* en zal tot het eind der tijden *open-ended* blijven; dat laatste moge *self-evident* zijn, ...

(5) ... maar dat is het in het gangbare discours allerm minst, integendeel. De oorzaak hiervoor is daarentegen wel heel duidelijk: de auteur die dit alles perfect onder woorden heeft gebracht, blijft systematisch buiten beeld. Zie D.o.G.-boek blz. 222: 'Het laat zich goed verklaren waarom Steiner en zijn werk zo weinig bekend zijn. Alpha en omega van zijn filosofie is de vrijheid.' Daarmee is de cirkel rond.

Probleemstelling

Voor het vervolg verwijs ik terug naar de tekening op achterkant van dit boekje en de uitleg binnen in de achterflap, en geef als aanvulling:

Ooit stelde iemand Rudolf Steiner een vraag over het einde dat de mens en de schepping ooit zullen vinden. Die vraag hoort thuis in de eschatologie, de leer van 'de laatste vragen'. Dat is een berucht thema in de exotische regionen van de metafysica en de theologie; in de thermodynamica wordt deze vraag met de methoden van de natuurwetenschap zgn. 'objectief' beantwoord met 'de warmtedood'. 'Iedereen zegt', begon de vraagsteller, 'dat u de antwoorden heeft op **alle** vragen. Heeft u ook de antwoorden op de **laatste** vragen?' – 'Ja zeker', antwoordde Steiner naar verluidt, 'als u mij eerst de antwoorden geeft op de **voor**laatste vragen.'

In dit antwoord herkennen wij de ware geest van de wetenschap: '*If you want to know how things really are, try to change them*'. Alléén maar waarnemen en denken werkt niet. Als we verder willen komen, moeten we actief, 'proefondervindelijk' werken. Dat gaat *piecemeal*, stukje-voor-stukje, discursief, systematisch '**reductionistisch**'.

Deze werkwijze ligt vervat in het begrip 'probleemstelling'. Dat woord betekent in de Nederlandse wetenschappelijke en wetenschapsfilosofische omgangstaal een benadering waarbij (1) het probleem wordt opgesplitst in deelproblemen, (2) deze deelproblemen één-voor-één zodanig geformuleerd worden dat ze oplosbaar worden of althans oplosbaar lijken te kunnen worden, en (3) daadwerkelijk opgelost worden, waarna (4) de gevonden oplossingen' teruggekoppeld worden naar het grote probleem en dan (5) bekeken wordt of dit grote probleem inderdaad een eindje in de gewenste richting is voortgeduwd.

Als ik deze benadering toepas op het probleem hoe karma begint, kom ik, oh paradox, vanzelf op het deel(!)probleem hoe **alles** begon. Dat komt omdat karma een typisch **holistisch** concept is. Je kunt er alleen iets van begrijpen wanneer je het als een geheel ('*holon*') ziet.

De reguliere wetenschap stelt en beantwoordt de 'hoe begon alles?' in reductionistische termen. Het is de oerknal oftewel de *big bang*.

Oerknal

In het verhaal hierover leven leerzame misverstanden. Dat begint al met zijn ontstaansgeschiedenis. De bedenker ervan, Fred Hoyle (1915-2001), had het woord oorspronkelijk bedoeld als een ironische conclusie van de volgens hem onmogelijk **wetenschappelijk** te voeren discussie over hoe alles 'ooit' begonnen was. Tegen het eind van zijn leven moest hij meemaken hoe zijn collega's waren begonnen zijn verzinzel serieus te nemen. Hij was *not amused*.

Ik kan dat geheel met hem meevoelen. Om dat gevoel argumentatief te onderbouwen, kopieer ik een eenvoudig-buikbare samenvatting van *the state of the art* inzake de *big bang*. Het komt uit de NRC van 19 maart 2018 [met accentuering van mij]:

De meeste mensen die zich de oerknal proberen voor te stellen, denken aan een heel klein punt van waaruit het hele universum met een grote knal ontstond. Maar dit beeld klopt niet. Het ontstaan van het heelal is nog veel onbevattelijker. Volgens Hawking en Hartle vond de oerknal niet op één punt plaats, maar overal tegelijkertijd. Tot dit vermoeden kwamen ze door steeds verder terug te gaan in de tijd. Het universum wordt dan steeds kleiner en de dichtheid neemt steeds verder toe. Tot de dichtheid oneindig hoog wordt, de natuurwetten niet meer werken en de tijd stopt. Dat moment heet de **singulariteit**. Hoe groot het universum toen was, is niet bekend. Het is mogelijk dat de ruimte zelfs tijdens de oerknal oneindig groot was. In deze Hartle-Hawking-beschrijving van het universum, bestond er voor de oerknal dus geen tijd. Het universum had geen tijd- of ruimtegrenzen, zoals de aarde ook geen grens heeft; je kunt eeuwig rond blijven lopen over het aardoppervlak zonder ooit een einde of begin tegen te komen. Daarom heeft het geen zin om te vragen wat er gebeurde voor de oerknal. Of zoals Hawking het tijdens zijn lezingen zei: „De vraag wat er gebeurde aan het begin van de tijd lijkt op de vraag wat er gebeurde aan de rand van de wereld **toen men nog dacht dat de aarde plat was**. Die vraag was in een keer beantwoord toen we erachter kwamen dat de aarde niet een platte schijf is, maar een ronde bol.”

Dit is, met permissie, een lege woordenkraam: 'Er was eens niets, en toen was er opeens de singulariteit'. Meer zegt het niet.

Maar leerzaam is het wel – in vijf opzichten.

(1) Niet alleen in de geneeskunde, in de hele wetenschap en ook in de kosmologie is het gangbare paradigma uitgespeeld, en het resultaat is wat Mephisto naadloos nauwkeurig concludeert: 'Want juist waar geen begrippen zijn, ...' – lees verder in het D.o.G.-boek blz. 215.

(2) Inzake mijn accentuering herinner ik er even aan dat 'men' nooit heeft gedacht dat de aarde plat was. Het verzinzel dat 'men' dat destijds gedaan zou hebben, is een negentiende-eeuws stukje bewust gecreëerde nep-wetenschap dat voor rekening komt van de Franse archeoloog en

nog veel meer dan dat Jean Antoine Letronne (1787 – 1848). Die was zó overtuigd van de waarde van zich zelf en van de wetenschap van zijn tijd, dat hij een magistraal verhaal verzon om de ideologie inzake de zogenaamd duistere, domme Middeleeuwen het publieke debat in te rammen. Het was een perfect voorbeeld van *framing* (D.o.G. blzz. 57, 213 en 218) *avant la date*. Het feit dat dit broodje-aap-verhaal twee eeuwen na dato nog steeds alsmaar weer doorverteld wordt, zegt iets over de noodzaak om kritische wetenschapsgeschiedenis een vast onderdeel te maken van de 'canon' van wat 'algemeen bekend' is.

(3) Niet alleen is nep-wetenschap van alle tijden en hebben wij daar méér van om ons heen [en in ons!] dan wij weten, maar even zo zijn niet alleen individuele herinneringen nooit objectief zuiver (! blz. 28 – de metafoor van het brood!), maar zijn ook onze gezamenlijke herinneringen oftewel onze geschiedschrijving q.q. een product van **onze** tijd.

(4) Speciaal leerzaam is hoe dat rare woord singulariteit documenteert hoe de *big-bang*-activisten niet weten wat zij in zich hebben. Zij kennen niet de klassieke indeling van de filosofie in een **zijnsleer** en een **kenleer**. Zó compact gepresenteerd als ik het hier doe, roept dat vanzelf een vraag op. 'Welke van de beide was er het eerst?' Die vraag krijgt een antwoord als we een derde component toevoegen in de vorm van wat ik hierbij benoem als '**identiteitsfilosofie**'. Daarmee komt René Descartes, die op veel plaatsen expliciet en impliciet de hoofdrolspeler is in het verhaal over 'Denken over geneeskunde', terug. 'Ik denk, ik ben': het is de afgelopen vier eeuwen moderne tijd waarheid geworden.

(5) Maar **wie** en **wat** en **hoe** ben **ik**? Dat zijn vragen die eerst besproken moeten worden. '**Word**' ik niet veeleer in plaats van te menen dat ik nu al 'ben'? Déze vraag kan leiden tot een probleemstelling in de geest van zowel Steiner als de eigentijdse wetenschap – zie kadertje op blz. 37. 'Worden' vooronderstelt een begin, en weliswaar is een antwoord op de vraag hoe alles ooit zal **eindigen** voorlopig nog een brug te ver, maar het **begin** is een ander verhaal. Dat reguliere standaard-antwoord in termen van een zogenaamde *big bang* is een verhaal van niks, maar in andere dimensie van kennis en weten ligt dat anders.

Verhaal

Introspectief 'hertaal' ik hier in actueel Nederlands het verhaal zoals dat verteld wordt in de aanhef van Genesis:

'Alles begon ermee dat de categorie hemelse hiërarchieën [ook wel genoemd 'goden'] die wij in onze taal "Elohiem" noemen, een scheiding aanbrachten in de werkelijkheid zoals die er in het begin der tijden was, en zodoende **drie** geledingen schiepen: de hemelen, de aarde **en het verhaal eróver**: *'Be resjiet bara elohiem eet ha sjamaim we eet ha aretz ...'*; mijn transcriptie van het Hebreeuws is amateuristisch; de vet geprinte woorden geven eigen aanvullingen in mijn 'hertaling' weer.

Het verhaal over die scheiding kreeg direct daarna talloze afleveringen waarvan in de volgende aeonen vele eigen namen kregen: de schepping van de mens, 'het Paradijsverhaal', de Toren van Babel, Mozes en de brandende doornstruik, ... , en ... gaandeweg consolideerde het verhaal van zijn oorspronkelijke mythische dimensie in concrete geschiedenis.

In de tijd van het grote omstulpingspunt waarmee wij in de Europese traditie de jaartelling laten beginnen, schreef de evangelist Johannes in de eerste woorden van zijn boodschap aldus: "Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λογος"; in transcriptie: 'En archei ên hô logos', met als twee volgende zinsneden: 'kai hô logos ên para ton theon, kai hô logos ên theos'.

Deze regels worden meestal vertaald met 'In het begin was het Woord, en het Woord was bij God, en het woord was God. Ook dat verdient correctie. De goedbedoelende vertalers mogen hun Nederlandse versie van het woord 'logos' braaf met een hoofdletter schrijven – 'logos' is veel meer dan 'woord' of 'Woord'. De 'logos' is het vermogen van de mens om (1) te kunnen denken en (2) dit denken in woorden van de taal te kunnen weergeven en (3) zodoende de werkelijkheid daadwerkelijk te beïnvloeden. 'Het scheppende wereldwoord' als weergave in eigentijds Nederlands jargon komt dichterbij. Het is met 'logos' ongeveer zo als met 'fatum' [zie blz. 28; de verschillen zijn belangrijk maar ik laat ze buiten beschouwing]. En ook is 'theos' niet zomaar God. Van een Engelse site over dit soort vertaalproblemen haal ik: ***Theos is the common word for God in the Greek New Testament. It normally refers to the true God. However it can also refer to false gods and even humans. The context must determine how it is to be understood.***

'Logos' interpreteer ik nu als de titel van het verhaal over de relatie die is ontstaan tussen de mens en de schepping als gevolg van de scheiding tussen hemel en aarde. Inhoud en strekking van dat verhaal zijn zo als ik ze op blz. 36/37 al in vijf punten samenvatte. Dat verhaal is ook de vervulling van de belofte die de slang aan Eva deed wanneer zij van vruchten van de boom van kennis zouden eten: '*Eritis sicut dei, scientes bonum et malum*': 'jullie zullen worden gelijk de goden, kennende goed en kwaad' – en dat is in mijn logica niet anders dan een voorspelling van vrije wil en vrije keuze. Op deze plaats voeg ik daaraan toe dat die vrijheid zó totaal is, dat de mens intussen zó veel verder is gekomen dat hij niet alleen het vermogen heeft ontwikkeld om te **ontkennen** dat hij vrij is maar, zoals het er nu uit ziet, ook om zich zó verder te ontwikkelen, dat hij **die ontkenning daadwerkelijk waarmaakt** en zodoende zichzelf vernietigt. Dat is bij mijn weten nog nooit door iemand zó hard gezegd en het verdient het om herhaald te worden.

De belangrijkste hoofdmomenten die in in de twintig volgende eeuwen de geschiedenis maken, staan kort aangeduid in het D.o.G.-boek: de verschillende paradigma's in de ziekteleer (blz. 209 e.v.), de geestesstrijd over de vraag hoe wij tot onze algemene begrippen komen (de universalienstrijd, blz. 207/208; Louw Feenstra schrijft er ook over: blz. 94-96; een prachtig voorbeeld van hoe twee auteurs die elkaar terdege begrijpen, allerlei bijzonderheden verschillend kunnen duiden!), en ik sluit deze paragraaf af met het leidmotief van de nieuwe versie van mijn tekst: het verdoemde dogma van het agnosticisme, blz. 206.

Reisgebied

Het algemene begrip 'paradigma' kan, zo men dat wil, gekarakteriseerd worden als een mix van paradox, aenigma (raadsel; in 't algemeen iets onbegrijpelijks) en dogma. Die karakterisering gebruik ik hier om het nieuwe paradigma dat ik intuïtief zie aankomen te karakteriseren als een mix van essentieel nieuwe visies op karma, op vrijheid en op het intussen in de reguliere filosofie als dogma onderkende agnosticisme.

Om deze drie ogenschijnlijk incommensurabele componenten van dit nieuwe paradigma in verband met elkaar te brengen, neem ik een axioma dat ik geleerd heb van Paul Thung (1924-2016): 'Alles is eenmalig'.

Dat is de titel van zijn autobiografie met 'Verhalen en filosofie in de driehoek Holland-Indië-Indonesië'. In de Inleiding, 'Het verleden als reisgebied', vat hij dat aldus samen:

De werkelijkheid wordt geboren uit het menselijk bewustzijn, dat van moment op moment zijn heden en verleden voortbrengt. Die continu voortstromende en daarbij steeds veranderende realiteit vormt ons levensverhaal, een geschiedenis die wij gaandeweg steeds weer nieuw leren zien. Want elk traject van het leven en daarmee ook ons terugzien daarop, is eenmalig: het verleden krijgt in elk heden eigen vormen, die opnieuw ontdekt moeten worden. Elk begin is willekeurig, want wij leven in en tussen werelden die op miljarden wijzen voortdurend beginnen en ophouden. Elk moment is vol van het oplichten, glanzen en weer uitdoven, in eindeloze variatie, van de ontelbare fragmentjes bewustzijn, beleven en vergeten, waarin het bestaan zich realiseert en voorbij gaat. Daarbij hangt ook alles met alles samen: geen gebeuren dat niet voortvloeit uit wat voorafging, niet vervloeit in wat elders opduikt, niet vertakt in een onafzienbaar net van uitlopers. Het voortgaan van de tijd voert ons niet werkeloos mee. Tijd stroomt door ons heen, verandert ons – en wij haar. Zo ontstaat ons verleden, dat wij steeds weer afbreken, nieuw maken, meenemen en doorgeven.

En ik vul aan: **ik** denk, ik ben, **ik** word, en **ik** bepaal bij elke eenmalige ademtocht hoe ik alle volgende eenmalige momenten wil beleven.

Ik leerde Paul Thung kennen in januari 1966. In de krant had ik gelezen dat hij benoemd was tot hoogleraar in de betrekkingen tussen natuurwetenschappen en geneeskunde; dat leek me een goede reden om hem te vragen lid te worden van de adviesraad van ons medisch studententijdschrift dat ik op blz. 34 even noemde. Zo gezegd zo gedaan, het klikte, al in ons eerste gesprek noemde ik dat ik naar Rotterdam wilde waarop hij bemoedigend-bevestigend reageerde ('Dáár kun je iets nieuws beginnen'), en we bleven levenslang bevriend.

Paul Thung was zijn tijd vooruit; dat herkende ik, dat sprak mij aan. Nù is het actuele wijsheid; een halve eeuw geleden was het *avant garde*.

Alleen wie het uit zich zelf al in zich had, zag, wist, realiseerde zich toen dat en hoe wetenschap en filosofie niet alléénzalmakend zijn als bron van informatie en inspiratie inzake de grote vragen van het leven. Mythen, en van daar uit **het verhaal zelf** zijn óók bruikbaar en zelfs meer dan dat: het is onmisbaar voor een effectieve oriëntatie in de wereld. Dát durf ik hardop te verkondigen, en het aardige daarbij is dat ik me daarin aangemoedigd voel door, *of all people*, René Descartes:

'Le bon sens est la chose du monde la mieux partagée, car chacun pense en être si bien pourvu, que ceux mêmes, qui sont les plus difficiles à contenter en toute autre chose n'ont point coutume d'en désirer plus qu'ils en ont. En quoi il n'est pas vraisemblable que tous se trompent, mais plutôt cela témoigne que la puissance de bien juger et distinguer le vrai d'avec le faux, qui est proprement ce qu'on nomme le bon sens ou la raison, est naturellement égale en tous les hommes; et ainsi que la diversité de nos opinions ne vient pas de ce que les uns sont plus raisonnables que les autres, mais seulement de ce que nous conduisons nos pensées par diverses voies, et ne considérons pas les mêmes choses. Car ce n'est pas assez d'avoir l'esprit bon, mais le principal est de l'appliquer bien. Les plus grandes âmes sont capables des plus grands vices aussi bien que des plus grandes vertus, et ceux qui ne marchent que fort lentement peuvent avancer beaucoup davantage, s'ils suivent toujours le droit chemin, que ne font ceux qui courent et qui s'en éloignent.'

Met deze tekst opent Descartes zijn klassieke *Discours de la Méthode*. Wat hij hier stelt, duid ik wijsheid van alle tijden in het algemeen, en in het bijzonder als een late echo van de filosofie over de mens als microkosmos (D.o.G.-boek blzz. 208 en 211), waarin 'de mens' alles kan weten wat er te weten valt, met als essentiële consequentie dat ieder individueel mens dus met recht mag vertrouwen op de op voorhand althans **potentieel** betrouwbare juistheid, geldigheid van zijn introspectief verworven kennis. Hoe ieder afzonderlijk individu daarmee omgaat is een andere zaak – iets waar Descartes in deze tekst met nadruk op wijst.

Een aardige bijkomstigheid is dat deze zelfde Descartes in ons D.o.G.-boek toch vrij sterk naar voren komt als de *bad guy* [ik noteer overigens dat (1) Koo van der Wal op blz. 9 in ons D.o.G.-boek opmerkt: 'We laten overigens in het midden of dat dualisme terecht of ten onrechte de naam van Descartes draagt', (2) Louw Feenstra op blz. 114: 'Dat dualisme wordt overigens vaak ten onrechte toegeschreven aan Descartes. Hij heeft daar zelf veel genuanceerder over geschreven', en (3) ik zelf op blz. 216: 'In feite is Descartes door de vertekening die latere lezers van zijn verhaal gemaakt hebben de vader van het oer-misverstand van onze eigentijdse filosofie geworden'.

Tot zover iets over de vier persoonlijk↔politeek getinte momenten in deze collage. Nu herneem ik het gesprek dat Charles de Monchy†, Koo van der Wal, Louw Feenstra en ik op de top van de Mont Ventoux begonnen waren, zoals ik dat aangekondigd had op de binnenkant van de omslag van dit *libellus*. Wat en hoe zou ik anders doen als ik nu mijn stukje voor 'Denken over geneeskunde' opnieuw zou schrijven?

Voltooid leven

Het antwoord is duidelijk en eenvoudig. Op blz. 197 van het D.o.G.-boek staat de volgende passage: 'Stervenshulp als eigentijds begrip in verband met de klassieke *ars moriendi* was nooit omstreden; nu gaat het, en dat is wel controversieel, over euthanasie en het expliciet *niet medisch* bedoelde 'voltooid leven'-programma in de rubriek 'medisch-ethische kwesties'. Of en zo ja hoe iets van dit alles *misschien* doorwerkt in wat *misschien* feitelijk hierna komt, is voor velen een reële vraag; in het publieke debat is het een *non-issue*.'

Dat is te weinig; dat moet veel uitvoeriger. De geschiedenis hiervan begint op 9 februari 2010. Toen lanceerde het Humanistisch Verbond het 'Burgerinitiatief Voltooid Leven' voor legalisatie van stervenshulp aan mensen die hun leven voltooid achten. Het initiatief werd gedragen door een groep die zich 'Uit Vrije Wil' noemde. Drie maanden later werd het aangeboden aan de voorzitter van de Commissie voor de Verzoekschriften en de Burgerinitiatieven. Er waren toen 116.871 steunbetuigingen binnengekomen. Daarna bleef het enige tijd stil.

Op 18 december 2016 presenteerde Kamerlid Pia Dijkstra (D66) het concept wetsvoorstel 'Waardig Levensende'. De kern van dat voorstel luidt: "Ouderen die door hun hoge leeftijd vinden dat alles van waarde achter hen ligt en de toekomst hen niets meer brengt, kunnen dit ervaren als een verlies aan identiteit en persoonlijkheid. Ongeacht hoe hun omgeving hier over denkt. Als iemand dan voor zichzelf concludeert: "mijn leven is voltooid, ik wil het zelf op een waardige manier beëindigen", dan zou die wens gerespecteerd moeten worden en er geen belemmeringen moeten worden opgeworpen.'

Op 10 oktober 2017 kondigden VVD, CDA, D66 en CU in hun regeerakkoord onder de 'Medisch-ethische onderwerpen' aan dat 'het kabinet een brede discussie (zal) faciliteren over ... voltooid leven'.

Daarover vernemen we nu niets meer en dat hoeft intussen ook niet meer. Het programma werkt gewoon. Nu komt, als u hem of haar bestelt, een Levensendekliniek-medewerker bij u voorrijden om het gevraagde product af te leveren. Intussen blijft Nederland Gidsland, en wordt ook hard gewerkt aan de internationalisering. De Levensendekliniek heeft ook een Engelse versie op haar website.

Geïnspireerd door de stemming die in deze tijd door Nederland gaat durf ik nu hardop te mijmeren over een toekomstscenario in de vorm van een mogelijke aanvulling in het standaard-protocol dat de huisartsen gebruiken. Zoals ieder klein kind op het consultatiebureau een vaste lijst gezondheid-punten voorgeschoteld krijgt die aangevinkt moeten worden,, zo zal in mijn scenario iedereen van, pak weg, 65 jaar of ouder in elk contact met de huisarts een vragenlijst krijgen in hoeverre hij/zij zijn/haar leven voltooid acht. Tel uit je winst.

Wie mij cynisme verwijt, leze wat Martijn Katan, biochemicus en emeritus hoogleraar voedingsleer op 16 december 2017 in de NRC schreef ' De kosten van de gezondheidszorg stijgen nu al de pan uit. ... het is voor een minister die structureel miljarden tekort komt verleidelijk om zo'n leven te bestempelen als uitzichtloos en ondraaglijk; zoals Marx al aangaf worden morele en ethische principes sterk beïnvloed door onderliggende economische belangen.' *Dixit* Katan.

De lezer die wil dat ik mijn scenario onderbouw en toelicht, geef ik antwoord; maar het wordt wel een verhaal van een dozijn bladzijden.

5. De quintessens:

Penelope of de toekomst van de inwijdingsfilosofie

In 1939 publiceerde Fritz Heinemann (1889-1970) "*Odyseus oder die Zukunft der Philosophie*". Daarin typeert hij de Griekse helden Odysseus en Achilles als mythische rolmodellen voor de mens die vooral **denkt** resp de mens die vooral **handelt**. Tien jaar eerder had Heinemann de namen existentialisme en existentiële filosofie ingevoerd als nieuwe, in deze tijd [nu bijna een eeuw geleden!] noodzakelijke 'dimensies' van de filosofie. Mede geïnspireerd door Carol Hanisch (blz. 22) voer ik hierbij Penelope, de levensgezellin van Odysseus, in als rolmodel voor de mens anno 2018. De langdurige afwezigheid van haar echtgenoot maakt haar vatbaar voor toenaderingspogingen van zgn. vrijers. Die houdt ze zich van het lijf door hen te antwoorden dat zij een van hen zal kiezen als ze klaar is met haar weefwerk (textura!): een lijkwade voor haar schoonvader Laërtes. Ze is de hele dag bezig; 's nachts haalt ze alles uit wat ze overdag heeft geweven.

Penelope staat als symbool (1) voor de eenmaligheid van alles in het algemeen, en van alle teksten die wij schrijven in het bijzonder, en (2) voor de existentiële en morele emancipatie van het nachtelijk bestaan. Alles is eenmalig, maar sommige eenmaligheden zijn sterker eenmalig dan andere, de tijden veranderen, en wij krijgen steeds sterker in de nacht inspiratie van de hemelse hiërarchieën. Dit alles maakt Penelope de muze van de inwijdingsfilosofie – de nieuwe loot die de tijdgeest doet ontspringen aan de existentiële filosofie.

Ik sta weer op de top van de Mont Ventoux, nu *in splendidi isolation*, kijk terug ↔ vooruit, en ontwerp in een dozijn blokjes tekst een boodschappenlijstje voor de volgende versie van deze collage.

0. Ik begin in mei 1945. De oorlog is voorbij, alles is weer goed, het leven wordt weer ongeveer zo als het daarvoor was. Net zoals ieder kind ervaar ik al het nieuwe dat zich voordoet als het normale. En ergens in die tijd heb ik onbewust voor mezelf vastgesteld, dat ik 'mij thuis voel in de wereld'. Dat, het tegenovergestelde van vervreemding [D.o.G.-boek blz. 217-218], is sindsdien een deel van mezelf.

Overigens is dat volgens mij, in 'ideaaltypische' zin, van oorsprong een kenmerk van elk normaal gezond kind. Dat het tegenwoordig in statistische zin niet meer helemaal normaal is, is een andere zaak.

1. In 1946 zag ik met mijn moeder op de Rijnkade in Arnhem de aankomst van Sinterklaas. Daar hoorde ik een ander jongetje bijna als een openbaring zeggen: 'Zou het toch waar zijn?' Zó een overtuigende indruk maakte die aankomst op hem. Dezelfde vraag stel ik mij nu sinds ruim een halve eeuw over Steiner en zijn antroposofie.

2. Een ander soort onzekerheid komt zomer 1955, eindexamen (gymnasium alpha [quasi-genetisch (de **mneme!** Blz. 35)]. Ik weet wat ik wil: algemene taalwetenschap – maar dat bestaat nog niet; Chomsky komt pas in 1957. Wat nu? Ik ga naar de tolkenschool in Genève.

3. Begin 1956 lees ik '*Abendländische Wandlung: Abriss der Ergebnisse moderner Forschung in Physik, Biologie und Psychologie – ihre Bedeutung für Gegenwart und Zukunft*' (1941-1943) van Jean Gebser en stel bij mijzelf een levensverzuim vast: wie niets begrijpt van de geest van de natuurwetenschap, heeft geen verbinding met de tijdgeest. Besluit geneeskunde te gaan studeren...

4. Ca. 1960: college embryologie: over de vraag vanaf wanneer een embryo een mens is, wordt niet eens gedacht. Voor de wetenschap is de mens naar lichaam, ziel en geest het grote aenigma in de schepping. Ik concludeer: 'geneeskunde zonder filosofie is als parachutespringen met een parachute die niet open gaat' → studenten-activisme: Ned. Tijdschr. v. Med. Stud., Joke F., Paul Thung: blz. 35, 43,

5. 1967, arts-diploma → nieuwe Medische Faculteit Rotterdam, medewerker in de afdeling Algemene Ziekteleer, Marco J. de Vries†: PGO = ProbleemGestuurd Onderwijs, een variant van de zelfredzaamheid (!): onderwijs gedijt het best naarmate de student wordt aangesproken op zijn **Anamnesis** [dit *libellus* blz. 29 e.v.]; D.o.G.-boek blz. 206, 208], en in dat perspectief zelf mag kiezen wat hij wil leren. Dat wil zeggen: de student is op aarde gekomen met een doel in zijn leven; in de medische faculteit is hij gekomen om te leren over ziekte. Maar in de 'algemene ziekteleer' in de MFR wordt hij op het verkeerde been gezet.

Dat vak gaat namelijk helemaal niet, zoals men zou verwachten, over ziekte in het algemeen, maar is gewoon recht toe recht aan '*the study of disease by means of the laboratory*'. Zo staat het letterlijk in de eerste zin van het klassieke *Textbook of Pathology* van Wiliam Boyd, dat destijds tegelijk als de eerste basistekst voor de klinische vakken werkte.

In het D.o.G.-boek staat dit in historisch perspectief samengevat op blz. 208-211: 'in vitro'. Hoe is deze niets ontziende zelfverzekerdheid in het eerste antwoord op de eerste vraag van de student wat ziekte eigenlijk is te rijmen met PGO? Sleutelwoord voor antwoord: 'paradigma'!

Er is niets mis met deze benadering van ziekte, maar ze is erg eenzijdig. Kuhn's analyse van wetenschap kwam als *manna* tot ons en 'maakte voor de studenten het gewicht van de vierentwintig verdiepingen beton [van de MFR waarin de paradigma-filosofie massaal werd en nog steeds wordt doodgezwegen,] dragelijk'. Maar wat houdt die paradigma-filosofie precies in? Zie proefschrift [D.o.G.-boek blz. 209], 1978.

6. Na 1978 deed ik korte en vage pogingen tot zgn. 'humanistische geneeskunde' als voorbereiding voor werk aan de zgn. 'antroposofische geneeskunde' oftewel de *Erweiterung der Heilkunst* [ongeveer 'vernieuwing van de geneeskunde'] *nach geisteswissenschaftlichen Erkenntnissen* [bedoeld wordt: naar ideeën en inzichten die Rudolf Steiner onder de naam antroposofie in de wereld gebracht heeft]. Gaandeweg werd het steeds meer 'antroposofie' (*whatever that may be*) als zodanig. Ivm met antroposofie zie ook Feenstra, dit *libellus*, blz. 19; ik begrijp wat hij bedoelt; zie ook HSV dit *libellus*, blz. 36.

Maar intussen ...: 'antroposofische geneeskunde' ...; ik las inleidende werkjes, leerboeken, cursusteksten, monografieën, Steiners GA (= *Gesamtausgabe*) nr 312: de eerste medische cursus (1920); Nederlandse vertaling met uitvoerig commentaar: 'Geesteswetenschap en geneeskunde' in de serie *Werken en Voordrachten* (1996). Ik had gesprekken met en (co-)assistentschap-achtige stages in de praktijken van ervaren, steeds vaker jongere collega's enz. – het werkte niet. Het kwam niet óver, het kwam zelfs amper áán. Ik kon er niets mee.

Ik vond troost bij Kurt Lewin: 'Niets is zo praktisch als een goede theorie'. Was de antroposofische theorie voor mij niet goed genoeg?

7. INTERMEZZO

In 2002 noopte het bereiken van de tot-pensioen-verplichtende leeftijd mij om mijn verbinding met de universiteit met andere middelen voort te zetten. Henk Schmidt, oud-bekende kameraad in het landelijk PGO-circuit, kwam me tegemoet; ik mocht psychologie komen onderwijzen in de FSW (tegenwoordig *ESSB: Erasmus School of Social and Behavioural Sciences*). Ik mocht psychologie gaan onderwijzen. Mijn vak-kennis daarvan is summier, fragmentarisch en amateuristisch. In PGO hoeft dat geen bezwaar te zijn. In het deelgebied dat ik toebedeeld kreeg, TWF, Toegepaste WetenschapsFilosofie, is dat zelfs een voordeel. De 'docent' alias de 'tutor' spreekt zelf zo min mogelijk; de studenten doen zelf het werk. Ik luister, reageer met mijn mimiek en andere vormen van lichaamstaal, 'doe voorzichtig niets' [D.o.g. 205], en kom pas in actie wanneer de studenten uit zich zelf beginnen te voelen dat zij niet helemaal goed weten waar zij het over hebben. Het is de PGO-variant van het '*Docendo discimus*'. Vooral met de uitbreiding tot 'anamnesis' (zie *passim* op vorige bladzijden en in mijn hoofdstuk in het D.o.G.-boek) werd dat en is dat nog steeds een uniek creatieve seculier-transcendente activiteit.

Een aanvankelijk onverwachte complicatie was dat ik het drukker kreeg dan ooit eerder. Pas *on second thoughts* leerde ik dat dit een veel voorkomende ervaring is bij *pensionados*. Allicht is het dat: op onze leeftijd mag men steeds meer gaan doen wat men in dit leven altijd zelf gewild heeft. Daardoor kan deze ervaring een sterk argument worden voor de realiteit van de vrijheid [zie dit *libellus* blz. 37-38]. Bovendien geeft zij zin aan het actuele, evolutionair gezien in eerste instantie onbegrijpelijke probleem van de vergrijzing.

In ruimere zin inspireerden deze ervaringen mij tot een karwei waar mijn vrienden een beetje vrolijk van worden: aandacht vragen voor een medisch specialisme: de 'arts voor theoretische geneeskunde'. Dàt zou het leidmotief kunnen worden voor een nieuwe, meer bij de tijdgeest passende versie van mijn hoofdstuk in het D.o.G.-boek. Daarop vooruitlopend geef ik hieronder alvast een eerste collage thema's die ik daarin vooral aandacht wil geven.

Het eerste leidmotief is dat Steiner in veel opzichten is en steeds verder wordt ingehaald door de tijdgeest. Het realisme universalienstrijd [D.o.G. 205 e.v.; ook blz. 94 e.v.!] is terug van weggeweest – zie Utrechts proefschrift over *conceptual realism* (2014); psychologie is tegenwoordig het cognitieve paradigma, en dat is echt holistisch (zie blz. 38) en leert een nieuwe eenheid van wetenschap en filosofie. Een centraal begrip daarin is 'neurodiversiteit': mensen zijn tot in de kleinste cognitieve activiteiten individueel-verschillend zonder dat daar waarde-oordelen in de zin van 'normaal' resp. ab- of niet-normaal over geveld kunnen worden. Thema's uit de esoterische traditie [blz. 23] komen tot nieuw leven: introspectie, die in het vorige paradigma van de psychologie, het behaviorisme taboe was, is legitiem. De spiegelneuronen [zie achteromslag] geven (1) experimenteel bewijs voor de eenheid van waarnemen en bewegen, (2) steun aan de Socratische methode van kennisverwerving en (3) een theoretische basis aan de notie van perifere identiteit: zonder wij geen ik (blz. 37). En zo is er niet alleen nog veel méér, maar er komt dagelijks [en voor de goede verstaander ook 'nachtelijks'] steeds meer bij. Onderstaande anekdote, 'uit de eerste hand' gehoord, illustreert wat ik bedoel:

Ooit, alweer lang geleden, vertelde een goede vriend in het antroposofische circuit mij over een uitzonderlijk dramatische gebeurtenis in zijn leven. Hij was al enige tijd getrouwd, zij verwachtten een kind, alles leek goed te gaan, en toen het kind geboren was bleek het zeer ernstig in zijn gezicht verminkt te zijn. Je kunt je voorstellen wat voor schok dan door je heen gaat. Ik hóór hem nog zeggen wat precies toen door hem heen ging: 'Je hebt toch altijd geweten dat dat je leven zou zijn [?]'. Het vraagteken staat vet geprint en tussen haken want het lukt mij maar niet om te beslissen of het hier wel of niet hoort. Dit valt heel duidelijk onder 'grensoverschrijdende ervaringen, en die komen voor in soorten en maten. Een bijzondere soort zijn die waarin de tijd niet zijn normale loop lijkt te hebben. Met zulke ervaring van de tijd opzich zelf komen we in de dynamiek van het hier en nu tussen het verleden en de toekomst. Daar leeft ieder individueel mens bij elke ademtocht in.

8. De moderne Europese cultuur is de enige in de wereldgeschiedenis die systematisch geen aandacht besteedt aan de 'hierná?'-vraag: 'Komt "hierna" nog "iets" en zo ja "wat", en alsdan: zal de manier waarop ik heb geleefd en mijn leven geëindigd heb, relevant zijn inzake dit "iets"?' Als ik die vragen ergens hardop stel, valt het gesprek dood. Dat is althans de stand van zaken in de *mainstream* van deze cultuur in de afgelopen drie eeuwen. Binnen de esoterische traditie is daarentegen intussen juist steeds meer gaande inzake die vraag.

Deze ontkenning van de hierna-vraag dateert niet van vandaag of gisteren. Of iemand wel of niet aan een hiernamaals wil geloven, is pure privé-zaak. In 1851 noemde Thorbecke de politieke bemoeienis hiermee 'nagisting eener oude ziektestof zonder nieuw levensbeginsel'.

Hiermee komt 'voltooid leven' terug in het verhaal. – zie blz. 46-47. Ik herneem mijn *nova cogitatio* en vat samen: 'Voltooid leven' is een *misnomer*, een vierkant ei. Men weet daar niet wat men zegt, men weet niet wat men doet, men weet niet wat men met dit woord aanricht. Het is gewoon wat in het Engels '*assisted suicide*' heet: 'zelfmoord met medewerking van een of meer anderen', en zelfmoord is het enige echt serieuze filosofische probleem [Albert Camus (1913-1960), 'De mythe van Sisyphus – essay over het absurde' (1942)].

In zelfmoord knallen de drie grootste thema's uit de filosofie op elkaar: (1) de metafysica, de 'hierná?'-vraag of , (2) 'Wat kan ik weten, hoe moet ik handelen?', met als 'bovenbouw naar het transcendente' de anamnesis, en (3) de vrije wil [zie de Duitse term '*Freitod*'!].

Camus schreef zijn essay tachtig jaar geleden. Intussen is er zeer veel gebeurd, bij gekomen, verdwenen en veranderd, en de veranderingen gaan in verhevigde mate door, maar 'moord' met en zonder 'zelf' ervoor is nog steeds 'moord' en dat mag niet verward worden met 'hulp bij sterven' zoals de voltooid-leven-activisten het misnoemen.

Dat moet allemaal veel beter in een serieuze tekst over 'denken over geneeskunde'. Leidmotief wordt de BDE = de BijnaDoodErvaring, tegenwoordig NDE: 'Nabij (de) Dood Ervaring'. Die nieuwe naam heeft het voordeel dat het in het Engels net zo genoemd wordt: *Near Death Experience*. Bovendien is 'nabij' nauwkeuriger. 'Bijna' gaat alleen over tijd die het nog zal duren voordat wij 'er' helemaal zijn.

9. 'Hierna?' is een vraag van alle tijden. Mythen gaven antwoorden. Op zijn lange terugreis uit Troje komt Odysseus ook in de Hades en ontmoet daar opnieuw Achilles. Die vertelt een somber verhaal.

In de late Middeleeuwen ordent Thomas onze kennis in drie soorten: (1) van buiten af, via de zintuigen, (2) van binnen uit, vanuit het denkvermogen, en (3) via de Openbaring. Alleen in die laatste bron vinden wij kennis over het hierna. Sinds Steiner is dat anders. Dat menen althans de antroposofen, inclusief de skeptici (zie blz. 37!).

Steiner leert dat wij door introspectie kunnen leren dat en hoe wij vrij zijn resp. kunnen worden en zodoende kennis kunnen verwerven over het hiertussenmaals (blz. 28). In termen van de filosofie over paradigma's is dat de meest verstrekkende *paradigm shift* die überhaupt denkbaar is. De grenzen van het denkvermogen zelf worden hier verder opgerekt dan we kunnen denken. Voor deze uniek nieuwe benadering vind ik steun in het werk van de Zwitserse geoloog en alpinist Albert Heim von Sankt Gallen (1849-1937). In 1892 publiceerde die in het Jaarboek van de *Schweizer Alpenclub* een bericht onder de titel *Notizen über den Tod durch Absturz* dat als eerste expliciet niet-esoterische publikatie van dit nieuwe paradigma mag gelden. Het gaat over '... *die Frage: Welcher Art sind die Empfindungen des plötzlich Verunglückten in seinen letzten Lebenssekunden gewesen?*'¹¹ Heim had alle berichten verzameld die hij kon vinden en daaruit een overzicht gemaakt van wat er bij een plotselinge echte NDE gebeurt.

Dan worden lichaam en geest een enkele seconde of nog korter **bijna helemaal** van elkaar gescheiden. Dat kan dus per definitie niet in termen van het gangbare paradigma beschreven, laat staan verklaard worden, want daarin functioneren lichaam en geest **als zodanig** altijd onafhankelijk van elkaar. Ik heb al voor de eerste stap in de uitleg van de NDE een nieuw paradigma nodig. Dat is het paradigma van Steiner, waarin het zgn. lichaam-geest probleem is vervangen door het idee dat alles werkt via een systeem van **wezensleden** oftewel een **ritmisch** functionerend systeem waarin **hardware** (lichaam) en **software** (geest) 'twee kanten van één medaille' zijn. In- en uit-ademend houd ik dit systeem in beweging en zodoende mezelf in leven.

11 Het bericht is te vinden via <http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-22171>

10. De publikatie van Heim werd in brede kring bekend. De neuroloog Moritz Benedikt (1835-1920) schrijft in zijn autobiografie hoe hij in een zwembad in de Donau kopje onder ging: *'Es war wohl kaum mehr als eine halbe Minute, dass ich das Bewusstsein hatte, jetzt ertrinke ich. Dabei machte ich die merkwürdige Selbstbeobachtung, dass in dieser kurzen Zeit sämtliche Erinnerungen meines Lebens vor mir in rasender Eile vorübergingen. Diese Beobachtung ist in der Psychologie bekannt; selbst erlebt haben es wenige'*.

Steiner noemt hem in zijn boek *'Die Geheimwissenschaft im Umriss'* (1909), en geeft een commentaar dat voor de discussie relevant is: *'Wenn Andere die bei ähnlicher Gelegenheit erlebten Bilder anders beschreiben, ja sogar so, dass die mit den Vorgängen ihrer Vergangenheit wenig zu tun haben, so widerspricht das dem Gesagten nicht denn die Bilder, welche in dem ganz ungewohnten Zustande der Abtrennung von dem physischen Leibe entstehen, sind manchmal in ihrer Beziehung zum Leben nicht ohne weiteres erklärlich'*.

In 1943 maakte George Ritchie (1923-2007) een NDE mee. In 1978 schreef hij, psychiater geworden, samen met Elisabeth Sherrill, een professionele auteur van christelijke belijdenisachtige werken, onder de titel *Return from Tomorrow* een zeer uitvoerig verhaal over wat hij allemaal meegemaakt zou hebben. Het boek werd in bepaalde kringen een bestseller, en gaf (1) inspiratie aan Raymond Moody (*1944) om zijn leven te wijden aan serieus werk aan de NDE, en (2) een impuls voor de **heillose verwarring** die in de loop van de tweede helft van de vorige eeuw is ontstaan over **wat een NDE wel / niet is**.

(1) Vast staat dat de ervaring zoals die zich subjectief voordoet aan de betrokkenen vaak reëel is. Ik weet dit uit berichten die ik 'uit de eerste hand' gehoord heb van mensen die het zelf meegemaakt hebben. (2) Aan die realiteit doet niets af dat de berichten die de betrokkenen erover doen onderling soms zeer verschillend zijn. (3) De 'verklaring' dat de beleving louter een 'product' is van fysiologische en biomoleculaire processen in de hersenen door bij voorbeeld zuurstofgebrek is onbruikbaar. Het begrip 'product' voor de samenhang van subjectieve ervaringen en zgn. 'objectief' meetbare lichamelijke processen, is een 'cartesiaans-dualistisch' geïnspireerde *misnomer*.

11. De NDE is, in termen van de paradigma-theorie, een anomalie tot de derde macht [vgl. D.o.G., blz. 208: 'een anomalie in het kwadraat']: (1) Het kàn niet, (2) elke poging tot begrip verzandt in nieuwe anomalieën, en (3) toch is het een onbetwistbaar reële ervaring.

De startpagina van de moderne wetenschapsfilosofie begint met het dictum van Francis Bacon: *'Truth emerges more readily from error than from confusion.'* (1620, 'Novum Organum'). Geconfronteerd met de stand van zaken in verband met de NDE voel ik me als een kind dat van zijn moeder zijn door de wanorde niet meer normaal betreedbare kamer moet opruimen. Daar is geen beginnen aan. Maar ik moet wel. Zo als het er nu ligt, kan ik het niet laten liggen. Ik pak maar wat.

Ik begin met de geschiedenis van de NDE. Die kent vijf perioden: [1] vóór 1892: alleen mythen en incidentele casuïstiek, [2] 1892 tot ca. 1980: de tijd van de echte héél-even-quasi-dood, [3] ca. 1980 tot begin 21e eeuw: de BDE als hype; [4] Van Lommel als hoogtepunt: iedereen 'weet ervan', niemand **weet** wat een NDE **precies is**, [5] nu → ...?

1). Odysseus en Achilles in de Hades – het kwam al ter sprake, blz. 53.

2) Vaste kenmerken van de echte héél-even-quasi-dood-ervaring zijn [mede naar Heim]: [1] ze treedt absoluut onverwacht op [2] bij optimaal gezonde, veelal jonge sportieve mensen, [3] duurt amper een paar seconden, [4] de betrokkene ziet zijn/haar schijnbaar voorbijgeleefd leven in een quasi-droom-achtig panorama aan zich voorbijkomen, en [5] is na een seconde of wat weer bij bewustzijn, en [6] 'weet dan met een ongekend nieuw soort "weten" dat hij/zij iets unieks heeft meegemaakt; [7] voelt een intense drang om anderen te vertellen maar [8] weet tegelijk dat alle woorden van de wereld ontoereikend zijn om iets van de echtheid van de ervaring mee te delen, en [8] dat ook de pogingen tot verwoording afbreuk zouden kunnen doen aan de herinnering.

3) Door [1] vooruitgang in de geneeskunde blijven steeds meer mensen na ernstige ongevallen of ziekten steeds langer leven, [2] het werk van Elisabeth Kübler-Ross, Raymond Moody en vele anderen komt de BDE → NDE steeds vaker voor en [3] wordt die wereldwijd bekend.

4) In 2001 wordt de Arnhemse cardioloog Pim van Lommel (*1943) op slag internationaal bekend door zijn onderzoek over de NDE.

Met Ruud van Wees, Vincent Meyers en Ingrid Elfferich publiceert hij “*Near-Death Experience in Survivors of Cardiac Arrest: A Prospective Study in the Netherlands.*” *The Lancet* 358, no. 9298 (December 15, 2001): 2039–2045. Daarna werkt hij aan zijn boek 'Eindeloos Bewustzijn - Een wetenschappelijke visie op de bijna-doodervaring' (2007). Hij wordt door antroposofen uitgenodigd om zijn werk te presenteren; hier in Rotterdam spreken bevriende omwonenden die weten van onze verbondenheid met het geestesgoed van Steiner mij aan met hun veronderstelling dat ik wel heel blij zal zijn met het empirische bewijs dat nu geleverd is voor het voortbestaan na de dood; het tegendeel is het geval, want Pim van Lommel heeft onderzoek gedaan op basis van een paradigma dat voor zijn doel onbruikbaar is, heeft resultaten gekregen die perfect aansluiten bij wat mensen graag willen horen, en heeft zodoende het serieuze onderzoek naar de echte NDE onmogelijk gemaakt.

Ooit in de Middeleeuwen leefden twee Dominicaner monniken die nieuwsgierig waren inzake ‘gene zijde’. Daar hadden ze veel over gehoord en gelezen, maar als moderne mensen wilden ze het precies weten. Daarom maakten ze een afspraak. Wie als eerste zou sterven, zou terugkomen en de ander vertellen hoe het aan gene zijde was. Maar ze begrepen ook dat dit een lang en moeilijk verhaal zou kunnen worden. Daarom spraken ze af dat de overledene slechts één woord zou spreken. Hij zou ofwel zeggen ‘*taliter*’, wat ‘net **zo als** (hier)’ betekent, ofwel ‘*aliter*’, wat ‘**anders dan** (hier)’ betekent. Na enige tijd stierf de een. De ander wachtte. Een tijdje later kwam de schim van zijn overleden broeder bij hem. **Two** woorden sprak hij: **Totaliter aliter**. Daarna verdween hij. Wat had hij nu in feite **precies** gezegd? Letterlijk betekent *totaliter aliter* ‘(het is hier) totaal anders’. Maar in de herhaling van de lettergreep ‘*aliter*’ ligt een paradox verstopt. ‘*Aliter*’ op zichzelf wil zeggen ‘anders (dan)’, maar ‘*iter*’ achter een bijvoeglijk naamwoord maakt van dit bijvoeglijk naamwoord een bijwoord. Het twee maal vóórkomen van ‘-*iter*’ maakt dat de goede verstaander die weet wat hij verwachten kan, hoort: ‘(het is hier tegelijk totaal) **anders dan** (en **precies) zo als** (dit of dat)’.

13. De mythe van Prokrustes. De ontwoording van de werkelijkheid

Dit hoofdstuk heeft als nummer '13'; het vorige was '11'. Waar is 12?

Deze volgorde is geïnspireerd op het sprookje van Doornrosje. Deze prinses wordt bij haar doop verdoemd door een boze fee die niet was uitgenodigd voor het doopfeest. Ze komt toch, dringt zich vóór voor de laatste en voorspelt dat het prinsesje zal sterven als ze zestien zal zijn.

Zulke voorspellingen komen altijd, meestal gemetamorfoseerd, uit. Zo ook hier. Na die boze fee komt nog een goede fee: de twaalfde. Die kan het *fatum* (blz. 28) niet ongedaan maken, maar zwakt wel de doem af. Doornrosje zal niet doodgaan maar honderd jaar slapen. En zo gebeurt het, en zo komt nú hfdstk. 13, en ná dit nr. 13 komt als laatste nr. 12.

Anno 2018 is er in Nederland één echt serieus filosofisch probleem. Dat is het systematisch géén woorden geven aan de essentie inzake 'Voltooid Leven': (1) de vraag of niet 'hierna' nog 'iets' komt, (2) zo ja of de wijze waarop iemand zijn / haar leven beëindigt, consequenties heeft voor dit 'hierná', en (3) het gegeven dat de structuur van de werkelijkheid zodanig is dat als wij dóórgaan de vraag naar dit hierná dood te zwijgen, het vanzelf zal ophouden te bestaan: allemaal nietsjewôh, nada, *silence*.

In dit scenario zijn zogenoemde anonieme structuren aan het werk. Ze verdienen een eigen naam. Ik stel hierbij voor hen de naam te geven van een bekende manipulator uit de Griekse mythologie.

Procrustes een herbergier in Eleusis. Hij nodigde voorbijkomende reizigers uit om bij hem te overnachten. Als ze op zijn uitnodiging ingingen, en zich te ruste hadden begeven, kwam hij kijken of zijn gast in het bed paste. Meestal was dat niet zo. Was een gast te kort, dan rekte hij zijn ledematen met geweld uit, was hij te lang, dan hakte de gastheer er een stuk van af. Meestal eindigde deze behandeling met de dood, zodat Procrustes de bezittingen van de reiziger kon roven. Volgens variaties van het verhaal had hij twee bedden van verschillende lengte, en bood hij zijn gast steeds een bed aan dat niet paste. Ook wordt verteld dat de lengte van het bed instelbaar was en dat hij het bed in het geheim verstelde voordat de gast naar bed ging, zodat hij er altijd zeker van was dat de gast niet in het bed zou passen. Het woord *Prokroústês* beduidt "uit-rekker".

12. Psychologie is vandaag de dag vooral **cognitieve psychologie**. Het is een onversneden holistisch verhaal (blz. 38). Leidmotief is de samenhang van alle cognitieve functies: kennis, weten, waarnemen, denken, intuïtie, herinnering (incl. anamnesis!), empathie [\approx ik begrijp de ander doordat ik mij in die ander kan inleven (blz. 20!) en dat doe ik door mijn 'spiegelneuronen' (blz. 51)], geloof (\approx aan een hierna / hiertussenmaals: blz. 28 e.v). Wat / hoeveel hiervan moet, kan, durf ik mee te nemen in mijn nieuwe hoofdstuk in 'D.o.G.?

(1) De traditionele indeling van de wetenschappen in $\alpha \beta \gamma$ is achterhaald. De zekerheid van kennis die de natuurwetenschappen geven, kan nu ook nagestreefd worden in kennis over het subjectieve zelf en de intersubjectieve 'ander(en)'. (2) Leidmotief is de *theory of mind*: het vermogen om een idee te vormen van het perspectief van een ander als verschillend van dat van het eigen 'zicht' op hoe een situatie (of gebeurtenis) is en daarmee indirect ook op het eigen 'zicht' op gebeurtenissen en situaties vanuit het besef dat de eigen opvattingen, verlangens en emoties kunnen afwijken van die van een ander, en dat beide juist, waar, geldig zijn. (3) Een variant van deze *theory of mind* heeft Steiner ontwikkeld in zijn leer van de twaalf zintuigen, met name het 'taal-' en het 'ik-zintuig'. (4) Levenskunst is daadwerkelijke oefening in het vermogen om nieuwe zintuigen te ontwikkelen en te gebruiken in de lijn van de esoterische traditie van Socrates [D.o.G.-boek blz. 204-205]. (5) Een verbijzondering hiervan is de *ductus* imaginatie ('zien') \rightarrow inspiratie ('denken') \rightarrow intuïtie (de/het ander[e] 'worden'). (6) 'Het voorgaande 'toegepast' op het probleem van 'Voltooid leven': [1] in meerdere gesprekken met mensen die zelf een authentieke NDE beleefd hebben, heb ik 'uit de eerste hand' geleerd dat zij in de kleinst mogelijke tijd die in het leven mogelijk is (exaîfnês) reëel hebben 'geproefd' wat en hoe het is om dood te zijn. [2] Daaruit concludeer ik: 'In de eerste ogenblikken na het overlijden ziet de mens het voorbije leven als een overweldigend panorama voor het geestesoog'. [3] Dit poneer ik als een potentieel 'wetenschappelijk feit' in de zin van de actuele wetenschapsfilosofie. [4] Als consequentie daarvan stel ik dat 'Voltooid leven' zolang dit feit niet expliciet in de voorlichting wordt meegenomen laakbare misleiding is .

(6) Het nieuwe paradigma waarmee deze problemen serieus aangevat kunnen worden, is in essentie het werk van Steiner en zijn leerlingen. (7) Een eerste begrip daarvoor is wezensleden (*Wesensglieder, mind-body-articulations*; blz. 53 †). Daaronder verstaan wij het in en rondom de lichamelijke werkend systeem waarvan de basis in oude tradities bekend is als de aether (αιθηρ), de quintessens, het vijfde element bóven aarde, water, lucht en vuur (D.o.G.-boek blz. 208 /209), 'de adem van de goden', dat ik via mijn ademhaling laat werken als het besturingssysteem van mijn lichaam-geest-eenheid.

Tot zover nu *Anamnesis revisited*; wie het vatten kan, die vatte het¹²

12 In het Grieks staat ó δυνάμενος χωρεῖν χωρεῖτω. Het woord *chorein* betekent iets als **omvatten**. Dat wil zeggen: alleen wie het al in zich heeft, kan het ook ruimtelijk in zijn persoonlijke binnenwereld gewaar worden, en zo doende daadwerkelijk enigszins begrijpen. De Engelse tekst zegt het beter: *He that is able to receive it, let him receive it*. En nu we het over voetnoten hebben: *The safest general characterization of the European philosophical tradition is that it consists of a series of footnotes to Plato*. Dixit Alfred North Whitehead, *Process and Reality*, p. 39 [Free Press, 1979]. En nu we het over Plato hebben [D.o.G.-boek blzz 49, 94, 204-206]: Die 'ist zwar oft Theoretiker, aber fast niemals Systematiker im moderner Sinne, so dass ein systematisches Vorgehen in diesem Falle überhaupt versagen müsste. Wir finden hier Anschauungen, die mehr oder weniger deutlich ausgesprochen sind, Lebenswahrheiten, die wir würdigen, Theorien, die wir kritisieren können; aber wir finden keine Lehre oder Dogmen, die sich in irgendein System einordnen liessen. Diese Tatsache verleiht sowohl dem Menschen Platon, als auch seiner Philosophie ein ganz besonderes Gepräge. ... „Platon ist kein Schul-Autor, nicht weil er über anstössige Dinge redete, sondern weil er weder Definitionen noch Beweise gibt, wie die Schule sie fördert, und weil der Lehrer nie erkennen kann, ob es Platon wörtlicher Ernst mit seinen Thesen ist. Platon lehrt nicht. Er weist und gestaltet, deutet und verrätelt. Wer ihn in seinen Argumenten fassen will, hält ein leeres Gehäuse in der Hand und kann seinen blinden Scharfsinn daran üben, Widersprüche zu zählen and Irrtümer nachzuweisen. Platon **spielt** am leichtesten, wo der schwerste **Ernst** ihn bewegt, and gibt sich als Zweifelnder, wo die Wurzeln seines Glaubens offen liegen. Hier waltet nicht Geheimniskrämerei, sondern Verantwortung, ... (Jacques Jean Verbrugh, *Über platonische Freundschaft*, proefschrift, Zürich, 1930).

Index van namen van personen

In een index van namen van personen zoals in dit *libellus* is het niet gebruikelijk het overlijdensteken † te plaatsen bij de niet meer levende personen. Omdat dit boekje uitdrukkelijk gaat over de relaties tussen leven en dood, leek het mij^{HSV} gepast dit bij uitzondering hier wel te doen.

- Bacon, Francis † 55
Benedikt, Moritz † 54
- Camus, Albert † 52
Carroll, Lewis † 11
Chomsky, Noam 48
Crick, Francis † 11,
- Darwin, Charles † 19
Descartes, René † 11, 22, 30, 33, 40,
44, 45,
Dijkstra, Pia 46
- Elfferich, Ingrid 56
van Es, Jan † 14
- Feenstra, Louw [17-20], 22, 34,
35, 42, 45 49,
Fletterman, Joke Verbrugh- 35
- Galilei † 20
Gebser, † Jean 8, 48
- Hanisch Carol 22, 47
Harvey, William † 7
Haver, Dianne van 3
Hawking, Stephen † 39
Heim von Sankt Gallen, Albert † 53,55
Heinemann, Fritz † 47
Hoyle Fred † 38
- Katan, Martijn 46
Kübler-Ross, Elisabeth † 55
Kuhn, Thomas † 8, 19-20, 24,
- Leijdesdorff, Sophie 32 e.v.
Letronne, Jean Antoine † 40
Lewin, Kurt † 49
Lommel, Pim van 55-56,
- Mandema, Enno † 35
Meyers, Vincent 56
Monchy, Charles de † 7, 9 e.v., 22
e.v., 32, 45,
Moody, Raymond, 54, 55
Moolenburgh, Hans 6-7,
- Petrarca, Francesco † 3, 7-8, 36
Plato † 6, 36,59n.
- Ritchie, George † 54
Rogge, Carl † 35
- Shakespeare † 21
Sherrill, Elisabeth, 54
Smit Sibinga, Cees 35
Schmidt, Henk 50,
Socrates † 58
Sperna Weiland, Jan † 26
Steiner Rudolf 18, 25, 31, 35, 36,40,
48, 50, 53, 54,
- Terentianus Maurus † 21
Thorbecke, Johan Rudolf † 52
Thung, Paul † 42-43
Tiemersma Douwe † 26
Toonder, Marten † 23
- Verbrugh, Hugo S. passim
Verbrugh, Jacques-Jean † 59n.
Verbrugh- Fletterman, Joke 35
Visser, Henk, 27
de Vries, Marco J. † 48
- van der Wal, Koo [9-16], 32, 37, 22,
26 e.v., 45
Watts, Duncan 35
van Wees, Ruud 56
Whitehead, Alfred North † 59n.